

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Melike Kara

Candia (the Harbo

GİRİT KANDİYE'DE MÜSLÜMAN CEMAATI

1913 — 1923

KİTAP YAYINEVİ – 163
İNSAN VE TOPLUM DİZİSİ – 32

GİRİT KANDİYE'DE MÜSLÜMAN CEMAATİ/MELİKE KARA

© 2006, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

YAYINA HAZIRLAYAN
NERMİN KETENCİ

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KAÇITHANE
SERTİFİKA NO. 0905-34-000415
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
Ocak 2008, İSTANBUL

ISBN 978 975 6051-81-8

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAÇITHANE İSTANBUL
Sertifika no: 1107-34-009175
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Girit Kandiye'de Müslüman Cemaati

1913-1923

MELİKE KARA

KitapYAYINEVİ

ANNEME VE BABAMA

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

KISALTMA LİSTESİ 9

TABLO VE ŞEMA LİSTESİ 10

HARİTA LİSTESİ 10

Ek LİSTESİ 10

GİRİŞ 11

I. GİRİT'İN YUNANİSTAN'A İLHAKI VE MÜSLÜMAN AZINLIK STATÜSÜNÜN OLUŞMASI 17

GİRİT'İN YUNANİSTAN'A İLHAKI 17

BİRİNCİ BALKAN SAVAŞI VE GİRİT'İN YUNANİSTAN'A İLHAKI 22

YUNANİSTAN SINIRLARI İÇİNDE GİRİT 27

YUNANİSTAN'DA VE GİRİT'TE BULUNAN MÜSLÜMAN AZINLIKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ 30

II. KANDİYE ŞEHİRİ VE KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAAT İDARESİ 39

KANDİYE ŞEHİRİ 39

KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAAT İDARESİ 42

CEMAAT İDARESİNİN İŞLEVLERİ VE KANDİYE CEMAAT-I İSLAMİYE İDARESİ 50

III. KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİ 63

KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİNİN 1913-1923 YILLARI ARASINDAKİ GENEL GÖRÜNÜMÜ 63

MÜSLÜMAN CEMAATİN EKONOMİK DURUMU 66

MÜSLÜMAN CEMAATİN SOSYAL YAPISI 70

MÜSLÜMAN CEMAAT VE EĞİTİM 75

MÜSLÜMAN CEMAAT VE DİN 78

IV. KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİNİN ADADAN AYRILIŞI 82

MÜBADELE SÖZLEŞMESİ 82

MÜBADELE HAZIRLIKLARI VE KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİ 84

NOTLAR 94

KAYNAKÇA 110

EKLER 115

DİZİN 123

ÖNSÖZ

Bağımsızlığını kazanan Yunan devletinin topraklarına katmayı hedeflediği coğrafyalar arasında Girit de bulunmaktaydı. Girit Rumları bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkmasından sonra, her fırsatta Osmanlı devletine karşı isyan etmişler ve XX. yüzyılın başında birçok farklı faktörün de etkisiyle amaçlarına ulaşmışlardır. I. Balkan Savaşı sonucunda 1913 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile Osmanlı devleti, Girit üzerindeki haklarından vazgeçtiğini bildirmiş ve aynı yıl Yunan kralı Girit'in resmen Yunanistan'a bağlandığını tüm dünyaya ilan etmişti.

1913 yılından sonra Girit Müslümanları, Yunanistan vatandaşı olarak on yıldan fazla bir süre adadaki yaşamlarını sürdürdüler. Bu süreç içinde Kandiye Müslüman cemaati, Cemaat-ı İslamiye örgütlerinin koruyucu şemsiyesi altında azınlık statüsünde yaşadı ve bu yeni hukuksal durumun günlük yaşama birçok etkisi oldu. Bu çalışmada, bu yeni hukuksal durum karşısında Kandiye Müslümanlarının sosyoekonomik yaşamları ve yaşamlarında meydana gelen değişimler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynakların başında; Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinde bulunan Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleri bulunmaktadır. İncelenen dönem ve cemaate ait en önemli verileri içeren bu kaynakların yanı sıra, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'nda bulunan konumuzu tamamlayıcı nitelikte belgeler de kullanılmıştır. Bunlar dışında, süreli yayınlar ve pek çok araştırma, inceleme de çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Çalışmamız üç yılı aşkın bir sürenin ürünüdür. Bu süre içerisinde desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen, aynı zamanda iş disiplini ve titizliği ile her zaman yol gösterici olan hocam ve tez danışmanım sayın Prof. Dr. A. Nükhet Adıyeke'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmada bana çok değerli zamanını ayırıp, her türlü sorumu yanıtlayan ve her aşamada bana destek olup yol gösteren hocam, Yrd. Doç. Dr. Nuri Adıyeke'ye teşekkürlerimi sunarım. Yine çalışmam süresince her yardım istediğimde çok değerli vaktinden zaman ayırıp, benimle ilgilenen

ve çalışmamın her aşamasında bana çok büyük destek olan hocam Okutman Mehtap Çelik'e içten şükranlarımı sunarım.

Tüm üniversite eğitimim süresince, bilgi ve deneyim açısından gerekli donanımı kazanmamı sağlayan hocalarım sayın Prof. Dr. Fevzi Demir'e, Prof. Dr. Şerife Yorulmaz'a, Yrd. Doç. Dr. Oktay Gökdemir'e, Öğr. Gör. Mehmet Ali Demirbaş'a, Yrd. Doç. Dr. Şenay Özdemir'e, Yrd. Doç. Dr. Efrumiye Ertekin'e, Yrd. Doç. Dr. Derya Gürses Tarbuck'a teşekkürü bir borç bilirim. Bununla birlikte, tezimizin kaynak toplama sürecinde çalışmış bulunduğum Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinin başta müdürü olmak üzere, tüm çalışanlarına ve fotokopi işlemleri boyunca işlerimi sorunsuz yürütmemde bana yardımcı olan Elosa Ofset çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Yüksek lisans eğitimim süresince bana her zaman destek olup yol gösteren ve bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan çok değerli arkadaşım Arş. Gör. Fahriye Emgili'ye teşekkür ederim. Tez çalışmalarım süresince yardım ve destekleri için sevgili arkadaşım Songül Ulutaş'a şükranlarımı sunarım.

Çalışmam süresince bana yardımcı olan, ayrıca manevi açıdan da her zaman yanımda olan Hayriye Yördem başta olmak üzere, Yördem ailesinin tüm üyelerine sonsuz şükranlarımı sunarım.

Bu zorlu süreçte, büyük bir sabır göstererek desteklerini esirgemyen ve beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan aileme, ayrıca yirmi yedi yıldır beni her zaman çok seven ve desteğini esirgemeyen canım annem Hatice Kara'ya sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

MELİKE KARA

MAYIS 2007

KISALTMA LİSTESİ

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
BCA.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Mah.	: Mahalle
Md.	: Madde
No.	: Numara
SAEMK	: Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
THAM	: Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cedresi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
VİBMA	: Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi
Yay.	: Yayınlayan
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan

TABLO VE ŞEMA LİSTESİ

Tablo I. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi İdari Görevlilerinin 1919 Yılı Sonundaki Maaş Tablosu

Şema I. Cemaat-ı İslamiyelerin Hiyerarşik ve İdari Yapısı

Şema II. Cemaat-ı İslamiye İdaresi Görevlileri/Çalışanları

HARİTA LİSTESİ

Harita I. Kandiye ve Kazaları

EK LİSTESİ

EK I-a. VİBMA Arşivi, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmure Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri. Örnek Sayfa.

EK I-b. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri. Örnek Sayfa.

EK I-c. VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri.

EK II. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne Ait Emlakların 1916-1918 Yılları Arasındaki Kiracı ve Kefil İsimleri Tablosu.

EK III-a. Girit Mübadili Kösem Hazar'ın Ailesinin Girit'te Çekilmiş Fotoğrafı.

EK III-b. Kandiye'de Bulunan Son Bektaşî Tekkesinin Şeyhi, Sadık Cafer Baba'nın Girit'te Çekilmiş İki Farklı Fotoğrafı.

GİRİŞ

Girit, Osmanlı İmparatorluğu'nun fethettiği son topraklardan biridir. 1669 yılında Kandiye'nin ele geçirilmesi ile tamamen Osmanlı egemenliği altına giren Girit, Osmanlı İmparatorluğu için stratejik açıdan her zaman önemli bir konumda olmuştur.

Fetihten hemen sonra imparatorluğun ayrıcalıklı vilayetlerinden biri olan Girit'te yönetsel ve ekonomik yapıda kendini gösteren ayrıcalıklar, sosyal yapıda da varlığını belirgin olarak hissettirmiştir.¹ Cemal Tukin durumu şöyle aktarır:

“Türkler Girit'e girdikleri günden itibaren yerli halkın din ve mezhep işlerine karışmamış, ana dillerini kullanmalarına izin vermiştir. Ayrıca, ihtida eden Rum kadınlarıyla yapılan evlilikler sonrası doğan çocuklar, annelerinden dolayı Rumca eğitim ve terbiye aldıklarından dolayı adada konuşulan yaygın dil Türkçe değil Rumca olmuştur.”²

Adanın fethinden hemen sonra Osmanlı egemenliğinin temelini kuracak toplumsal tabanın oluşturulmasına yönelik çalışmalar başladı. Özellikle yerli halk arasında, yoğun olarak ihtida sürecinin yaşanması, bu çalışmaların temelini oluşturmaktaydı.³ Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni fethedilen topraklarda uyguladığı “şenlendirme politikası” Girit'te uygulanmamıştı.⁴ Buna karşın, fethin yüzyıl sonrasında adada oluşan Müslüman nüfusun oranı önemli boyuttaydı.

Müslüman nüfusun artmasına ilişkin farklı tartışmalar söz konusudur.⁵ Konuyla ilgili çalışmalar yürüten araştırmacılar, adaya sürgün ya da şenlendirme politikası uygulanmadığı fikrinde birleşseler de⁶ Müslüman nüfusun kökenleri hakkında farklı görüşler ileri sürerler. Konuya ilişkin araştırma yürüten akademisyenlerden Nühket Adıyeke tartışmaya şu şekilde yaklaşır:

“...ihtida sürecinin Ada'nın nüfus dengesini (Müslüman-gayrı müslim) oluşturmada bir devlet politikası olarak kullanıldığı ve bunu gerçekleştirmek için de yerli yeniçerilik, topçuluk, cebecilik, kale muhafızlığı gibi askeri evlilik gibi sosyal kurumların araç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece kısa bir süre içinde Ada'nın toplumsal yapısı büyük bir etnik dönü-

şüme uğramış ve ciddi bir miktar Müslüman nüfus yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır.”⁷

Adanın toplumsal tabanına ilişkin bu şekillendirme ile Girit’in Müslüman ve gayrimüslim halkı yaşamlarını bir arada yürüttüler. Aralarındaki yoğun ekonomik ve sosyal bağlar, dini farklılıkların ikinci planda kalmasını sağladı. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında mal alım satımı ve ticari ortaklıklar erken tarihli sicillerden itibaren izlenebilmektedir. Bu kadar kısa sürede iki unsurun bu derece yoğun olarak kaynaşması ancak önceden varolan bir ilişkinin devam etmesiyle açıklanabilir.⁸

XIX. yüzyıla kadar böylesine sıkı ilişki içerisinde olan ada halkı arasında tüm dünyada hızla yayılan milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncelerinin filizlenmesi, Girit’in Osmanlı’dan kopuş sürecini başlatmıştır.

1828-1829 savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Yunanistan’ın bağımsızlığı sağlanırken, 1830 Londra Antlaşması ile sınırları çizildi. Bu sınırlar belirlenirken Rumların yaşadığı birçok bölge ile birlikte Girit de bu sınırlar dışında kalmıştı.⁹ Yunanistan’ın bağımsızlığı ile başlayan yeni süreçte Girit, Osmanlı devleti için önemli bir sorun olmuştur. Özellikle “megali idea”nın en önemli hedefleri arasında yer alan Girit’e bu dönemden sonra Yunanistan sürekli isyan ve bağımsızlık için destek göndermiş ve adadaki Rumları Osmanlı’dan kopuş için desteklemiştir.¹⁰

Girit’in Yunanistan’a bağlanmasına değin, bölgede oldukça huzursuz bir ortam oluşmuş ve adadaki halklar arasında bir çatışma ve mücadele dönemi başlamıştı. Girit Hristiyanları ayaklanmalar çıkarıyor, Osmanlı devleti her ayaklanma sonrasında adaya yeni imtiyazlar vererek kopuş sürecini uzatıyordu. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra adadaki isyanların boyutları değişmeye başlamıştı.

1866 yılı baharında adada geniş çaplı bir ayaklanma oldu.” Ayaklanmayı önemli kılan bir başka nokta ise Avrupa kamuoyunun ve hükümetlerinin tepkileri ve olaylara fiili olarak müdahale etmeleriydi.

Yunanistan devlet yetkilileri uluslararası platformlarda megali idea düşünceleriyle bağlantılı fikirlerini dile getirmekteydi. Yüzyılın sonuna kadar Yunanistan’ın taleplerini kendi çıkarları açısından belli bir noktada frenlemek isteyen büyük devletler, kimi kez sus payı olarak Girit ile ilgili

bazı düzenlemeler yapılmasını Osmanlı devletinden talep ettiler. Berlin Antlaşması metnine konulan 23. madde ile Osmanlı devletinin 1868 düzenlemelerinde, Girit'te mahalli ihtiyaçları karşılayacak yeni reformlar yapması hükmü getirildi.¹²

Osmanlı devletinin Girit'te uygulamaya geçirdiği en önemli ıslahatlardan biri olan¹³ Halepa Sözleşmesi, 25 Ekim 1878 tarihinde büyük devletler konsoloslarının kontrolü altında, Rumların temsilcileri ile Babiâli'nin komisyonu arasında imzalandı. Hanya yalınlığında Halepa'da, imzalanmasından dolayı bu protokole Halepa Sözleşmesi adı verilmişti.¹⁴ Ancak sü-kunet sağlanamamıştı. Adada huzursuzluğun bir türlü giderilememesi üzerine, büyük devletlerin temsilcileri savaş gemilerini gönderdiler. Girit için en önemli dönüm noktalarından biri, 1897 yılında muhtariyetin ilan edilmesidir. 1898 yılında Osmanlı askerlerinin adadan çekilmesi ise Girit'in Osmanlı egemenliğinden çıkma sürecinin son aşamalarından biridir.

I. Balkan Savaşı sonucunda 30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Antlaşması ile Osmanlı devleti Girit üzerindeki haklarını büyük devletlere¹⁵ bırakmıştı. Kısa bir süre sonra 14 Aralık 1913'te ada Yunanistan'a resmen bağlandı.¹⁶

Adanın Yunanistan'a bağlanması ile birlikte, Müslüman nüfus Yunanistan vatandaşı oldu. Hukuksal açıdan Yunanistan, söz konusu grubu azınlık statüsünde tanımlamıştı. Bu dönemden itibaren, azınlık hukukunun güvence altına alınabilmesi için oluşturulan tüzel örgütlenmeler olarak "cemaat örgütlenmeleri" devreye girdi. Yunanistan'da yaşayan Müslüman-Türk nüfus, Cemaat-ı İslamiye kurumlarıyla hem dinî, sosyal ve kültürel yaşantılarını, taşıdıkları dinî ve etnik kimliğe uygun yürütebilmiş, hem de gerek Yunanistan hükümetine karşı gerekse uluslararası platformlarda, azınlık statüsü nedeniyle kendilerine sağlanan hakları organize bir şekilde koruyabilmişti.¹⁷

Cemaat-ı İslamiye örgütleri, azınlığın dinsel, sosyal, kültürel hatta ekonomik ve siyasi oluşumlarına yön vermekten öte, kökleri çok daha eskilere dayanan Osmanlı yönetimi döneminde oluşturulmuş yapılanmalardır. Bu kurum, zamanla imparatorluğun yönetim gücünün zayıflaması ve özellikle XIX. yüzyıl başından itibaren batı Trakya, Rumeli ve adalardan geri çe-

kilmesi sürecinde ön plana çıkmıştı. Bu süreç içinde söz konusu coğrafyada nüfus açısından giderek azalan yerli Müslüman halk, bu örgütler etrafında sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamı dinsel yaşamla bütünleştirerek varlığını koruma altına almıştı.¹⁸

Konumuzun temelini oluşturan Kandiye Müslüman azınlık cemaati de bu yapı etrafında örgütlenmiş ve yeni statüyle yaşamlarına yansıyan farklılıkları bu yapı aracılığıyla kabullenebilmişti. Mübadele sürecine değin, ada halkının yaşamının her boyutuna ait ayrıntılar, bu örgüt yapısı altında şekillenmiştir.

Kandiye Müslüman azınlık cemaati, 1913 yılından itibaren yeni bir siyasal ve hukuksal statüyle anılmaya başlandı ve yeni statü sosyoekonomik hayatta etkili oldu.

1913 yılına değin adada idari açıdan asli unsur olan Müslümanlar, artık azınlık” statüsüne geçmişlerse de, Osmanlı devletinin Girit’i fethettiği dönemden kaybettiği döneme kadar nüfus açısından her zaman Rumlara göre sayıca daha az olmuşlardı. Bu süreçte adadaki ve Kandiye’deki Müslüman azınlığın hukuksal, sosyal ve siyasi hayatında birçok değişim meydana geldi. Bu değişikliklerin en temeline, temel hak ve özgürlüklerin artık formel ve uluslararası metinlerle sınırlandırılması oturtulabilir.

Çalışmamızda temel problemimiz, 1913-1923 yılları arasında Girit Kandiye’deki Müslüman azınlığın Cemaat-ı İslamiye İdaresi etrafında, özellikle sosyoekonomik temelde nasıl bir yaşam sürdürdüğünü ve bu bağlamda meydana gelen değişiklikleri ortaya koyabilmektir. Yunanistan vatanı olarak yaşadıkları on yıllık süre zarfında, Kandiye Müslümanlarının birçok yasal ve siyasi zorunluluktan kaynaklanan nedenlerle nasıl bir örgütlenme içinde olduklarının ve bunun günlük hayata nasıl yansıdığının saptanması amaçlanmıştır.

Çalışmamız kronolojik olarak 1913-1923 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Coğrafi açıdan, adada önemli bir merkez olmasının yanı sıra Müslüman halkın da nüfus açısından en yoğun olduğu Kandiye kenti seçilmiştir. Bir başka sınırlama ise incelenen dönem çerçevesinde topluluğun siyasi faaliyetlerinden çok sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarının inceleme alanı içine dahil edilmesidir. Tüm bu sınırlandırmalar çerçe-

vesinde Kandiye Müslüman cemaatine ait çok sayıda defter incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda veri toplarken arşiv, kütüphane ve sözlü tarih çalışmasına başvurulmuştur. Birincil kaynaklarımızın büyük çoğunluğunu Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivlerinde yer alan Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleri oluşturmaktadır. Çalışmamızın temel malzemesini oluşturan Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinde yer alan kayıtların büyük bir kısmı ilk kez tarafımızdan incelenmiştir. Bu da çalışmanın özgünlüğü açısından en önemli dayanak noktalarından biridir. İncelenen defterlerin büyük bir kısmı Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleridir. Bu defterler dışında cemaat idaresinin gelir ve giderlerinin yer aldığı kayıtlar ikinci sırada yer almaktadır. Son olarak karar özetlerinin bulunduğu defterler incelenmiştir. Defterler seçilirken birden çok ölçüt kullanılmıştır. İçerik olarak daha çok bilgiye sahip olan karar defterlerine daha fazla yer verilmiştir. Aynı zamanda seçilen defterlerin 1913-1923 yılları arasında makul bir dağılım göstermesine özen gösterilmiştir.

Bu defterler dışında çalışmamızda kullanılan birincil kaynaklar arasında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden alınan belgeler bulunmaktadır. Söz konusu belgeler, özellikle mübadele sürecine ilişkin veri elde etmemizde tamamlayıcı nitelikte olmuştur. Çalışmamızda kullanılan, birincil kaynaklar arasında sayılabilecek bir başka doküman da döneme ilişkin gazetelerdir. Verilerimiz arasında yer alan sözlü tarih görüşmeleri de Kandiye Müslüman cemaatine ilişkin ilginç verilere ulaşmamızda yararlı olmuştur. Mersin'de yaşayan I. ve II. kuşak Girit mübadilleri ile görüşmeler yapılmıştır.

Çalışmamızda, tarihsel bir dönemi kapsadığı için tarihsel yöntem temel alınmıştır. Söz konusu dönem ve konuya ilişkin arşiv belgeleri başta olmak üzere tüm kaynaklar değerlendirilerek, şimdiye kadar incelenmemiş bu süreç ve topluluk tanımlanmaya çalışılmıştır. Dönem çerçevesinde örnek bir alan seçildiğinden ve ulaşılabilecek sonuçlarla ada için genelleme yapma imkânı bulunabileceğinden örneklem yöntemi araştırma yöntemlerimiz arasında yer almaktadır. Ayrıca söz konusu cemaatin kayıt-

ları incelendiğinden, arşiv çalışması kapsamında doküman analizi tekniği de kullanılmıştır.

Girit'in Osmanlı devleti hâkimiyetindeki dönemine ilişkin birçok çalışma yapılmıştır. Aynı şekilde Müslümanların adadan ayrılma süreçleri de genel olarak mübadele konusu çerçevesinde incelenmiştir. Ancak adanın Yunanistan'a katıldığı 1913 yılından 1924 yılına kadar geçen süreçte ada Müslümanlarının yaşamlarına yönelik spesifik bir çalışma yapılmamıştır. Bu bağlamda çalışmamız Girit Müslümanlarının bu dönemi için ilk ve tek örnektir. Bu durum çalışmamızın özgünlüğü açısından oldukça olumlu iken, çalışma boyunca bu anlamda örnek teşkil edebilecek araştırmalar olmaması yazım aşamasını zorlaştırmıştır. Cemaat-ı İslamiye İdarelerine ait söz konusu kayıtları ilk kez Nükheth Adıyeke incelemiştir.¹⁹ Yunanistan sınırları içinde bulunan Cemaat-ı İslamiye İdarelerini temel alan söz konusu çalışma, incelenen kayıtların benzerliği anlamında oldukça yol gösterici olmuştur. Bunun dışında çalışma konumuzla benzerlik gösteren bir başka araştırma da Ali Dayıoğlu tarafından yapılmış olan *Bulgaristan'daki Müslüman-Türk azınlığı (1878-2000)* başlıklı çalışmadır.²⁰ Doktora tezi olan çalışmada Bulgaristan'daki Müslüman azınlığa ilişkin kapsamlı bir çalışma gerçekleştirilmiş olup, özellikle konunun hukuksal boyutu ile ilgili oldukça önemli analizler yapılmıştır.

Sonuç olarak çalışmamızın döneme ve bölgeye ilişkin literatürde önemli bir boşluğu doldurduğunu düşünmekteyiz. İncelenen dönem ve bölgeye ilişkin ilk ve tek örnek olmasıyla bağlantılı eksikleri bulunabilecek çalışmamız, yaklaşık üç yıllık bir sürenin ürünüdür.

GİRİT'İN YUNANİSTAN'A İLHAKI VE MÜSLÜMAN AZINLIK STATÜSÜNÜN OLUŞMASI

GİRİT'i YUNANİSTAN'A İLHAKI

Balkan Savaşı Öncesinde Girit'te Siyasi Gelişmeler

XIX. yüzyılda tüm dünyayı ve özellikle çok unsurlu imparatorlukların derinden sarsan ulusçu düşünceler, Osmanlı İmparatorluğu'nun da çöküşünü hazırlamıştı. Osmanlı devletinin gerek hâkim olduğu coğrafya ve bu doğrultuda şekillenen demografik yapısı, gerekse “millet sistemi” gibi toplumsal tabana yönelik uygulamaları, XIX. yüzyıldan sonra birer dezavantaj haline gelmişti.

Aynı yüzyıl içerisinde Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanma süreci Osmanlı İmparatorluğu için oldukça önemli sonuçlar doğurdu. Yunanistan devletinin kurulmasının tasarlandığı bölge, neredeyse tamamen Osmanlı devleti sınırları içindeydi. Ayrıca Balkanlar'da ve Akdeniz'de üstünlük kurma mücadelesi veren büyük devletlerin nüfuz alanları da aynı toprakları işaret etmekteydi.¹

“Avrupalı devletlerin farklı çıkarlarının ortak sonuçları bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkışını hızlandırmıştır”.² İngiltere başta olmak üzere birçok büyük devlet 1815 Viyana Kongresinde belirledikleri politikaları gözden geçirmişlerdi. Bu süreçten itibaren Yunanlılara destek veren önemli güçlerin başında İngiltere ve Rusya yer almıştı. Dönem itibarı ile her iki devletin uluslararası çıkarları açısından Yunanistan bir kilit nokta konumundaydı.³

1828-1829 savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığı sağlanırken, 1830 Londra Antlaşması ile sınırları çizildi. Rumların yaşadığı birçok bölge ile birlikte Girit de bu sınırlar dışında kaldı.⁴ Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayan yeni süreçten sonra Girit,

Osmanlı devleti için önemli bir sorun olmuştu. Özellikle megali idea'nın en önemli hedefleri arasında yer alan Girit'e bu dönemden sonra Yunanistan sürekli isyan ve bağımsızlık için destek gönderdi ve adadaki Rumları Osmanlı'dan kopuş için destekledi.⁵

Girit'in Yunanistan'a bağlanmasına değin, bölgede oldukça huzursuz bir ortam oluşmuş ve adadaki halklar arasında bir çatışma ve mücadele dönemi başlamıştı. Girit Hristiyanları Yunanistan'a bağlanma sürecine değin farklı zamanlarda ayaklanmalar çıkardı, Osmanlı her ayaklanma sonrasında adaya yeni imtiyazlar vererek kopuş sürecini uzattı.

Bastırılan isyanlar sonrasında geçici bir süre sükûnet dönemi yaşandı, ancak Yunanistan'a katılmasına kadar geçen süreçte Osmanlı yönetiminin yaptığı reformlar, isyanların sona ermesi için yeterli olmadı.

1864 yılında İngiltere'nin, yönetimi altında bulunan yedi adayı Yunanistan'a terk etmesiyle birlikte, Rumların yaşadığı tüm toprakların birleştirilmesi fikri Girit'te yankı bulmuş ve 1866 yılı baharında adada geniş çaplı bir ayaklanma başlamıştı.⁶ 1866 ayaklanmasını önemli kılan bir başka nokta, Avrupa kamuoyunun ve hükümetlerinin tepkileri ve olaylara fiili olarak müdahale etmeleriydi. Fransa ve Rusya, Rum nüfusun çoğunlukta olduğu adalar için yeni bir yönetim şeklinin belirlenmesi amacıyla, buralarda yaşayan halkın oyuna başvurulmasını Osmanlı devletine önermişlerdi. Bunu içişlerine tam anlamıyla bir müdahale olarak değerlendiren Osmanlı devleti bu öneriyi kesin bir dille reddettiğini bildirdi. Devletlerin Girit isyanı karşısındaki bu tutumları üzerine, Babıâli yeni bir müdahaleyi önlemek amacıyla Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'yı bir komisyonla birlikte adaya gönderdi.⁷

Ali Paşa yaptığı incelemeler sonucunda, adaya özerklik verilmesine taraftar olan bir proje hazırladı. Proje temelinde "Girit Vilayet Nizamnamesi" hazırlandı ve Girit vilayetinde genel bir meclis oluşturuldu.⁸ Ancak yapılan düzenlemelere ve alınan önlemlere rağmen adadaki kargaşa devam etti.

1878 Berlin Kongresi sırasında, Yunan temsilcisi Dışişleri Bakanı Deliyannis tekliflerini dile getirirken, Rumlarla meskûn tüm toprakların Yunanistan'a katılmasını istediklerini açıklamıştı. Bu olay megali idea'nın ilk kez uluslararası bir kongrede bu şekilde dile getirilmesi açısından

önemlidir. Ancak bakan, şimdiki şartlar göz önüne alınarak, isteklerini yalnızca Epir, Teselya ve Girit Adası ile sınırladıklarını bildirmişti.⁹ İngiliz hükümeti temsilcileri adanın Yunanistan'a terkine şiddetle karşı çıktılar. Ancak devletler, Berlin Antlaşması metnine, 23. madde ile Osmanlı devletinin 1868 düzenlemelerinde mahalli ihtiyaçları karşılayacak yeni reformlar yapması hükmünü koydular.¹⁰ Bu hüküm kesin bir bağlayıcılık içermemekle birlikte, Osmanlı devletinin kendi iradesi ile yaptığı düzenlemenin uygulamasını büyük devletlerin denetimine terk ettiği anlamına gelmekteydi.¹¹

Osmanlı hükümeti gerekli inceleme ve düzenlemeyi yapmak üzere, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı olağanüstü yetkilerle donatarak bir komisyon ile birlikte Girit'e gönderdi. Adadaki büyük devlet konsoloslarının kontrolü altında, Hanya yakınlarında Halepa adı verilen yerde, Rumların temsilcileri ile Babiâli'nin komisyonu arasında bir sözleşme imzalandı. (25 Ekim 1878). Bu nedenle Halepa Sözleşmesi adı verilen protokol,¹² Osmanlı devletinin Girit'te uygulamaya geçirdiği en önemli ıslahatlardan biri olmuştur.¹³ Halepa Sözleşmesinin olumlu etkisi ancak on yıl kadar sürebilmiş, sonrasında Müslüman ve Rum halk arasındaki çatışmalar büyüyerek devam etmiştir. Rumların milliyetçi fikirleri olayların büyümesinde temel etken olmuştur.

XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde adada Manousos Koundouros liderliğinde kurulan İhtilal Cemiyeti (Epitropi),¹⁴ 1895 yılı yaz aylarında ortaya çıkan ve Osmanlı devletini bir hayli meşgul eden Ermeni olaylarından yararlanmayı ummaktaydı. Bu dönemde organize edilecek kapsamlı bir ayaklanma ile Yunanistan'ın desteklediği birleşmeye doğru hedeflenen amaçlar gündeme getirilecekti.¹⁵

Adadaki isyan zincirinin genişlemesi ve Yunanistan'ın Girit sorununu Osmanlı devletinin iç sorunu olmaktan çıkararak uluslararası platformda gündeme getirme çabaları; bununla birlikte adadaki ayrılıkçı mücadeleyi destekler tavrı karşısında, Avrupa devletleri adaya doğrudan müdahale yolunu seçtiler.¹⁶

Avrupa devletleri Girit olaylarında Yunanistan'ın el altından yürüttüğü kışkırtmalara son verilmedikçe, yapılacak herhangi bir ıslahat girişiminin sonuçsuz kalacağı hükmüyle Yunanistan'a şu içerikte bir nota verdiler:

“Büyük Devletler Ada’daki çatışmaları önlemek için girişimlerde bulunmuştur. Çatışmaların sürmesi Avrupa’nın huzurunu bozacaktır. Bu nedenle Büyük Devletler şu iki madde üzerinde anlaşmışlardır; 1- Girit hiçbir takdirde Yunanistan’a verilmeyecektir. 2- Girit’te Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde bir muhtariyet idaresi kurulacaktır. Bunun gerçekleşmesi, Yunanistan’ın tahriklerini sona erdirmesiyle mümkündür.”¹⁷

Bu notanın ardından Yunanistan tarafından işgal beklentisi içinde olan Girit isyancılarını da caydırmak amacıyla, büyük devletler adaya birer birer savaş gemilerini göndermeye başladılar.¹⁸

Yunanlıların tahrikiyle ada Hristiyanlarının köylerde yürüttükleri katliam, Müslümanların şehirlere göç etmelerine neden olmuştu. Bu ortamda isyanı tahrik etmekle yetinmeyen Yunanistan, Albay Vasos komutasında adaya askeri birlikler göndererek işgal hareketine girişti.¹⁹

Girit’in Yunanistan tarafından işgalinin yanı sıra Osmanlı devletinin Makedonya sınırında yaşadığı olaylar, gerek Osmanlı hükümeti gerekse Avrupa devletlerinin soruna bakışını önemli ölçüde değiştirmişti. Fiili bir işgal ve tecavüz söz konusu olduğu için, Osmanlı hükümeti uluslararası hukuk kuralları içinde Yunanistan ile çatışmaya girme noktasına geldi. Avrupa devletleri ise Girit sorununun yarattığı etki ile doğuda dengelerin yeniden bozulacağı ve kendi hesaplarına henüz hazır olmadıkları bir “doğu sorunu”nun yeniden patlak vereceği kaygısını duymaya başlamışlardı.²⁰ Bu kaygı ile büyük devletler, adaya asker çıkartmaya yöneldiler. Bu yeni dönemle birlikte ada, Avrupalı devletlerin himayesi altına girdi.

Büyük devletlerin adayı işgali, Girit’in Osmanlı’dan ayrılması için geri dönülmez noktalardan biri olmuştur. Asayişin sağlamak ve Yunan işgalini engellemek için adaya giren devletler, aslında Yunanistan’ın adaya hakim olması için gereken son düzenlemelerin yapılmasına vesile olmuşlardı.

Büyük devletlerce ablukaya alınmasının ardından, adadaki ihtilal komitesinin dağıtılması amacıyla, büyük devletler temsilcileri aracılığıyla isyancıların ellerindeki silahların toplanmasına karar verildi. Bu karar ada-

da tümüyle Müslümanlara yönelik olarak uygulamaya kondu. Adadan gelen haberler Müslüman halkın silahlarını vermeye zorlandığı ve vermeyen yörelerin topa tutulacağı tehditlerinin yapıldığı yolundaydı.²¹

1897 yılı Nisan ayında Osmanlı-Yunan sınırında patlak veren savaşın sonucu da bu saptamayı doğrular. Cephede kazanan taraf Osmanlı devleti iken masa başında kazanç Yunan hükümetininidir.²²

Büyük devletler 1897 savaşının sonucu ne olursa olsun kararlaştırdıkları şekilde, 18 Aralık 1897'de Girit'te muhtariyet ilan ettiler.²³ Böylece Girit, Osmanlı egemenliği altında muhtar (özerk) bir vilayet oldu. Aslında adadaki Osmanlı egemenliğinin tek sembolü Osmanlı sancağıdır.²⁴ 1898 yılı Kasım ayında Osmanlı askerlerinin adadan tamamen çıkarılması, Müslümanlar için büyük bir yıkım olmuştu. Bu manevi etkinin yanı sıra, askeri açıdan sona eren Osmanlı egemenliği, siyasi açıdan sona erecek egemenliğin son göstergelerinden biriydi.²⁵

19 Nisan 1899'da Prens Georges tarafından Girit Anayasası ilan edildi ve Girit Resmi Gazetesi'nde yayınlanarak yürürlüğe girdi.²⁶ 114 maddeden oluşan Girit Kanun-u Esasisi, Prens Georges'a yürütmenin başı unvanını veriyordu. Bu anayasa özetle şu hükümleri içermektedir:

- Girit'in resmi dili Rumcadır (5. Md.).
- Giritliler hangi dine mensup olurlarsa olsunlar kanun karşısında eşit olup aynı haklara sahiptirler (7. Md.).
- Genel güvenlik açısından sakıncalı olmadığı halde her Giritli Girit'te istediği yere gidip gelebilir ve istediği yerde oturabilir (12. Md.).²⁷

Muhtariyet yönetimi ve Girit Anayasasının ilanı, Yunanistan ile birleşme idealinde olan Rum milliyetçilerini tatmin etmemişti. 1905 yılında Venizelos'un önderlik ettiği ayaklanmanın söz konusu idealin gerçekleşmesi amacını taşıması bu tatminsizliğin göstergesidir.

Osmanlı egemenliği altında yaşanan en son gelişme, 1908'de Girit Meclisinin Yunanistan'a ilhakını ilan etmesidir. Bu ilhak kararının temelinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetin ilanı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i topraklarına katması gibi birbiri ardına gerçekleşen bir dizi olay ve bu olayların yarattığı kaotik ortamdan yararlanma düşüncesi yatmaktaydı.²⁸

Osmanlı devletinin henüz iktidara gelen meşrutiyet hükümeti bu girişimi şiddetle protesto etti. Aynı süreçte İstanbul basını da Girit sorunu-na geniş yer verdi.

Adanın kâğıt üzerinde de kalsa Osmanlı egemenliği altında olması ve büyük devletlerin çekilmesinin henüz tamamlanmamış olması gibi nedenlerle ilhakin tanınmaması yönünde Yunanistan'a yapılan baskılar sonuç vermiş ve Yunanistan ilhakı tanımadığını belirtmek zorunda kalmıştır.

Yunanistan'ın bu kararı, ada Rumlarında büyük bir hayal kırıklığı yaratsa da yüzyılın başından bu yana çaba harcadıkları hedeflerine resmen ulaşmaları için önlerinde neredeyse hiçbir engel kalmamıştı. I. Balkan Savaşı beklenen sonucu yaratmış ve 30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Barış Antlaşması ile ada, resmen Yunanistan'a bağlanmıştı.

I. BALKAN SAVAŞI VE GİRİT'İN YUNANİSTAN'A İLHAKI

Fransız Devrimiyle dünyaya yayılan ulusçu ve liberal fikirler çok uluslu tüm coğrafyaları hareketlendirmişti. Bu coğrafyalardan biri olan Balkanlar'da bu hareketlilik kendini XIX. yüzyılın başlarında hissettirmeye başlamış ve XX. yüzyıl dünyasının siyasal haritalarının çizilmesinde temel belirleyicilerden biri olmuştur.

Fransa ve Almanya'dan gelen milliyetçilik akımları XIX. yüzyıl başlarında Balkanlar'a girmiş ve hızla yayılmaya başlamıştı. İlk etapta kültürel etkiler yaratan bu fikirler kısa süre içerisinde politik etkiler de yaratmıştır. Siyasi birliklerini sağlamak isteyen Balkan devletleri Osmanlı'ya karşı harekete geçtiler. Osmanlı egemenliğine karşı yürütülen faaliyetleri ya da başka bir deyişle başkaldırıları, Herkül Millas şöyle aktarıyor:

“...potansiyel bir devleti amaçlayan bir eylem değildi. Aynı biçimde ayrı bir devlet kurmakla sonuçlanmış her eylem de, başlangıcında da ayrı bir devlet amaçlayan bir ayaklanma olarak algılanmamalıdır. Sınırlı isteklerle başlayan bir isyan, rastlantılar sonucu bağımsızlığa ulaşmış olabilir.”²⁹

Birinci Dünya Savaşının ön hazırlık dönemi olarak da kabul edilen ilk aşamalı Balkan Savaşı, Avrupa tarihinde milliyetçilik ve çatışmanın ege-

men olduğu bir dönemi temsil eder.³⁰ Balkan liderleri devletlerinin ancak ulusal birliklerini elde ettikten sonra gelişip zenginleşebileceği düşüncesiyle milliyetçiliği benimseyerek, kendi ulusal kalkınmaları için batı Avrupa'nın politik ve ekonomik başarılarını taklit etmeye çalıştılar.

Balkan uluslarının idealleri XIX. yüzyılın ilk yarısında meyvelerini vermeye başladı. Sırplar 1803'te, Yunanlılar 1821'de Osmanlı devletine karşı isyan ettiler. 1830'da bağımsız Yunanistan ortaya çıktı. 1878'de Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı devleti için oldukça olumsuz sonuçlar içermekteydi. Bu durum Balkan ulusları için tersi yönde oldukça olumlu katkılar sağlamış, 1878'de bağımsız Bulgaristan ortaya çıkmış, Sırbistan ve Karadağ sınırlarını genişlemişti.³¹

Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın Balkanlar'da ele geçirdiği üstünlüğü tehlikeli bulan Avrupa'nın diğer büyük güçleri, 1878 yılında Berlin'de bir kongre düzenleyerek Balkanlar'daki güç dengelerini yeniden düzenlemek istediler.³² Söz konusu devletler Bulgaristan'ı küçülterek, Osmanlı egemenliği altında otonom bir Bulgar prensliği haline getirdiler ve yarı otonom bir doğu Rumeli yarattılar. Bunun sonucunda sınırları Ayastefanos'a göre daha küçük, bağımsız bir Sırbistan ortaya çıktı.

Berlin Kongresi kararları Balkan uluslarının tamamı için olumlu sonuçlar doğurmamıştı. Bulgarlar bu kararlara karşı ilk harekete geçenlerdir. Bağımsızlıklarını sağlama ya da sınırlarını genişletme yolunda Osmanlı yönetimine karşı bir dizi çatışmaya giren Balkan devletleri, 1912 yılının ilk aylarında kendi aralarında ittifak oluşturdular.³³ Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ arasında ittifak kurulurken, İngiltere ve Rusya da bölgedeki belirleyici rollerini devam ettirmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu kendisine karşı kurulan bu ittifak ve yaklaşan savaş seslerini erteleyebilmek için önerilen reform tekliflerini padişahın egemenliğine karşı herhangi bir tutum içerisine girilmemesi şartıyla kabul etmiş, ancak toprak taleplerine hiçbir yanıt vermemiştir.³⁴

Bunun üzerine Balkan devletleri Osmanlı devletine savaş ilan etmiş, böylece Osmanlı Avrupası olarak ifade edilen toprakların tamamına yakınının kaybedileceği savaş dönemi başlamıştır.

Osmanlı devletinin kesin ve hızlı başarısının beklendiği bu savaşın ilk ateşini yakanlar Bulgarlar ve Sırlar olmuşlardı. 17 Ekimde ilan edilen savaşla başlayan süreçte, Osmanlı İmparatorluğu, Sırlar ve Bulgarlarla bir dizi savaşa girişmiş ancak tamamından başarısızlıkla ayrılmıştır.³⁵

Osmanlı orduları Bulgarlar karşısında Çatalca'ya kadar çekilmek zorunda kalmış, Sırbistan'a da Kumova'da yenilmişti. Bu büyük yenilgiler içerisinde, Osmanlı kuvvetleri sadece Edirne'de Bulgarların, Yanya'da Yunanlıların, İşkodra'da da Karadağlıların kuşatmalarına karşı savunmalarını sürdürebilmişlerdi.³⁶

19 Ekim 1912'de Yunanistan Osmanlı devletine savaş ilân etti. Yunan donanması 18 Ekim 1912 günü, Çanakkale Boğazına doğru ilerledi ve 21 Ekim 1912 günü Limni'yi savaşız teslim aldı. Arkasından teker teker diğer adalar ele geçirildi. 8 Kasım 1912'de Selanik kendiliğinden Yunan ordu-suna teslim oldu.³⁷ 31 Ekimde Gökçeada ve Taşoz, ertesi gün Semadirek, üç gün sonra Psara, 7 Kasımda Bozcaada, 10 gün sonra Nikarya, 21 Kasımda Midilli ve 24 Kasımda Sisam ve Sakız adaları ele geçirildi.³⁸

Osmanlı devleti, birçok cephede aldığı başarısızlıklar üzerine savaşın durdurulmasını talep etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu talebine ilk yanıt Bulgarlardan geldi. Bulgarlar, Çatalca'ya yaptıkları saldırıda yenilmeleri üzerine Osmanlı devleti ile görüşmeyi kabul ettiler. 28 Kasım 1912'de Osmanlı devleti ile Balkan devletleri arasında Çatalca'da görüşmeler başladı, 3 Aralık 1912'de ateşkes antlaşması imzalandı. Yanya ve İşkodra savunmaları sürdüğünden, Yunanistan ile Karadağ bu antlaşmaya katılmamışlardı. Sadece Bulgarlar ile gerçekleştirilen bu antlaşmaya göre Osmanlı devleti, Bulgarların kuşatması altında bulunan Edirne'ye yardım göndermeyecekti. Ayrıca Londra'da toplanacak bir konferansta barış antlaşması yapılacaktı. Balkan bunalımına çözüm yolu bulup, barışı sağlamak amacıyla, 17 Aralık 1912'de Londra'da devletlerarası büyükelçiler konferansı toplandı.³⁹

Londra Konferansı çalışmalarına başladıktan sonra, bazı güçlükler ortaya çıktı. Yunanistan Ege Adalarından, Karadağ İşkodra'dan, Bulgaristan ise Edirne'den çekilmek istememişti. Osmanlı devleti de Ege Adaları ile Edirne'yi bırakmak istemedi. Balkan devletleri, Tekirdağ'dan Midye'ye uza-

nan hattın kendilerine bırakılmasında ısrar ettiler.⁴⁰ Adalar ve Edirne yüzünden Londra Barış Konferansı 6 Ocak 1913 günü kesilmiştir. O günkü oturumda Osmanlı delegeleri, Osmanlı devletinin Girit Adası ile ilgili büyük devletlerin alacağı kararı kabule hazır olduğunu belirtmişlerdir.⁴¹

Büyük devletler 17 Ocak 1913'te Osmanlı devletine ortak bir nota vererek, Edirne'nin Bulgarlara verilmesini, Ege Adalarının geleceğinin tayin edilmesinin kendilerine bırakılmasını istediler. İttihat ve Terakki hükümeti bu notayı reddetti ve 3 Şubat 1913'te savaş yeniden başladı. İşkodra Karadağlıların, Yanya Yunanlıların, Edirne de Bulgarların eline geçti. Osmanlı devletinin barış görüşmelerine yeniden başlanması isteği üzerine, Balkan devletleri ile Osmanlı devleti arasında, 30 Mayıs 1913'te, Londra Barış Antlaşması imzalandı.⁴²

Londra Antlaşması Osmanlı devleti için büyük toprak kayıplarını ifade ederken, Balkan devletleri için büyük toprak kazanımları anlamını taşımaktaydı. Özellikle Yunanistan bu savaştan oldukça karlı çıkmıştı.

Londra Antlaşmasına göre;

– Osmanlı devletinin batı sınırı Midye-Enez hattı olacaktır.

– Osmanlı devleti, Arnavutluk ile Ege Adalarının geleceğinin belirlenmesini büyük devletlere bırakacaktır.

– Osmanlı devleti Girit'teki haklarından vazgeçecektir.

– Bulgaristan Kavala, Dedeağaç ile birlikte, bütün Trakya'yı sınırları içerisine katacaktır.

– Sırbistan, Orta ve Kuzey Makedonya'ya sahip olacaktır.⁴³

XX. yüzyıla büyük bir dönüşüm içerisinde giren ada toplumu, bu yüzyılın hemen başında yüzyıllardır egemenliği altında yaşadığı Osmanlı devletinden kopmuştu. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devleti adanın egemenliği altında kalması için birçok imtiyaz tanımış ancak sonuç alamamıştır. I. Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu Londra Antlaşmasının 4. maddesi gereğince ada üzerindeki tüm haklarından vazgeçmeyi kabul etmiştir.⁴³

30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Barış Antlaşması sonrasında, 14 Aralık 1913 günü Yunan kralı, Girit'in Yunanistan'a katıldığını dünyaya ilan etti.⁴⁴ Adanın ilhak süreci böylece tamamlandı. Neredey-

se yüz yıla yakın bir zaman birleşmek için her fırsatı kollayan Yunanistan yönetimi ve Girit Rumları 1913 yılının son günlerinde amaçlarına ulaşmışlardır.

Balkan Savaşları sonucunda Yunanistan'ın yüzölçümü neredeyse iki katına çıktı. Sahip olduğu yeni topraklar ve yeni nüfusu ile Yunanistan, Balkan devletleri arasında en önemli güçlerden biri haline gelmişti.⁴⁵

1912 ile 1913 yılları arasında büyük ölçüde toprak kazanan Yunanistan'ın nüfus verileri de bu iki yıl arasındaki fark bağlamında çarpıcıdır. Svonoros'un verdiği rakamlara göre, 1912 yılında 63.211 km² olan Yunanistan'ın yüzölçümü 1913 yılında 121.794 km² olmuştur. Toprak kazancıyla paralellik gösteren demografik büyüme ile 1912 yılında 2.719.422 olan nüfus, 1913 yılında 4.819.793'e çıkmıştır.⁴⁶

Balkan Savaşları sonucunda Yunanistan'ın bir parçası olan Girit'in 1913 yılı nüfusu 336.151'dir.⁴⁷ Yunanistan genelinde gözlemlenen iki milyonu aşkın nüfus artışı içerisinde Girit'in payı yaklaşık % 7'dir.

Yunanistan'ın bu ani toprak ve nüfus büyümesi doğal olarak Balkan Savaşı sonrası kazanımlarla ilgilidir. Girit ile birlikte güney Makedonya, güney Epir'in yanı sıra İtalya'nın hâkimiyetindeki on iki ada dışında, neredeyse tüm Ege Adaları Yunanistan'ın hâkimiyetine girmiştir.⁴⁸

Yunanistan'ın yeni sınırlarıyla birlikte demografik yapısı da farklılaşmıştı. Örneğin Selanik'te yoğun olarak Yahudi nüfus yaşamaktaydı. Yahudiler ticaret hayatında önemli roller üstlenmişlerdi ve Osmanlı egemenliğinden Yunan egemenliğine geçilmesiyle birlikte, ticaret alanındaki etkinlikleri tehlikeye girecekti. Özellikle ticaret alanında kendilerine Müslümanlardan çok daha fazla rakip olarak gördükleri Rumlar tüm denetim araçlarının sahibi oluyorlardı.⁴⁹ Yahudiler dışında, Romence konuşan önemli sayıda Slav, çoğu Türk olan Müslümanlar ve Ulahlar da mevcuttu.⁵⁰

En sorunsuz dönemlerde bile yeni kazanılan bu toprakların karmaşık etnik ve dini nüfusunu bir arada tutmanın zorluğu düşünülürse, böyle bir süreç, Yunanistan için avantajlar kadar sorunları da beraberinde getiriyordu. Ulaştığı yeni sınırlar ve çok etnisiteli yeni demografik yapısı sürekli savaşların yaşandığı ve hızla I. Dünya Savaşına doğru giden dönemde Yunanistan için yeni problemler demekti.

Yunan Kralı I. George'nin 1913 yılında öldürülmesi ve yerine geçen Veliht Prens Konstantin dönemiyle birlikte Yunanistan iç siyasasında sorunlar başlamıştır. Özellikle Venizelos ve prens arasında I. Dünya Savaşına girip girmeme konusundaki fikir ayrılıkları, Yunanistan'ın yeni maceralara sürüklenmesine neden olmuştur.

YUNANİSTAN SINIRLARI İÇİNDE GİRİT

Akdeniz'i, Ege Denizinden ayıran Girit, 8.259 km² yüzölçümü ile doğu Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra ikinci büyük adasıdır. Braudel'in deyişiyle Girit, tıpkı Rodos, Kıbrıs vb. diğer Akdeniz adaları gibi "minyatür kıtalardan" biridir.⁵¹ Ege Denizinin güneyinde bir kilit konumunda olan ada, aynı zamanda Ege Adalarının en büyüğüdür. Yüzey şekilleri açısından parçalanmış bir görüntü veren adanın kuzey sahillerinde oldukça fazla girinti çıkıntı bulunmaktadır.⁵² Adanın arazi şekli genellikle dağlıktır; güney sahilleri daha sarp ve dik kayalıklardan oluşurken, kuzey kıyıları verimli ovalara ve yaylalara sahiptir.⁵³ Coğrafi açıdan yerleşime daha uygun olan kuzey bölgesinde adanın en büyük kentleri olan Kandiye (Iraklion), Hanya ve Resmo (Rethimno) bulunmaktadır.

23°-31° ve 26°-20° doğu enlemleri ile 34°-55° ve 35°-41° kuzey boylamları arasında kalan adanın, batıdan doğuya uzunluğu 240 km.-260 km ve kuzey ve güney sınırı arasında genişliği de 15-50 km. arasındadır.⁵⁴ Birçok doğal korunaklı ve açık limanlara sahip olan Girit'in bu sahil yapısı, gerek ulaşımında gerek ticaretle adanın gelişimini olumlu yönde etkilemiştir. En önemli ve en büyük limanlar kuzey kesimindedir.⁵⁵

Girit jeopolitik açıdan kritik bir konuma sahip olmasının yanı sıra kültürel olarak da ilköğlardan itibaren oldukça önemli bir yere sahiptir. Adadaki arkeolojik buluntular neolitik çağdan itibaren kentsel oluşumlarının varlığını göstermektedir.⁵⁶ MÖ 6000'li yıllarda Yunanistan anakarasından gelişmişlik düzeyi ile oldukça önde olan Girit uygarlığının, Yunan kültürünün temelini oluşturduğu genel olarak kabul gören bir düşüncedir.⁵⁷ Yunan uygarlığı ile ortak bir paydada buluşan Girit kültürü birçok efsane ve mitolojik verinin en önemli coğrafyalarından biridir. Girit'te doğan Minos uygarlığının, çağdaşı olan birçok uygarlığın ötesinde olduğunu

arkeolojik bulgular göstermektedir. Girit, sahip olduğu uygarlık düzeyi ve coğrafi konumu ile yakın doğu kültürünün batıya taşınmasında önemli bir basamak olmuştur.⁵⁸

İlkçağlarda Minos uygarlığının merkezi konumunda bulunması nedeniyle bu isimle anılan ada, sonraları batı dillerinde Krete, Creta, Crete olarak adlandırılmış ve bu isim Arapçaya Akritis olarak geçmiştir. Bir dönem Kandiye şehrine atfen bu isimle de adlandırılan adanın Yunanca adı Kritis'tir.⁵⁹

Doğru Akdeniz ve Ege Denizinin kontrol altında tutulmasını sağlayacak konumda olan ada, aynı zamanda bu iki deniz arasındaki ticaret yolunun kilit noktasında bulunmaktadır. Girit'in coğrafi ve stratejik açıdan sahip olduğu bu önemli konumu, çağlar boyunca sürekli istila edilmesine ya da başka bir deyişle farklı kültürlerle buluşmasına neden olmuştur. Arap egemenliğinde de kalan ada, stratejik açıdan IX. ve X. yüzyıllara gelindiğinde, Akdeniz'de en yoğun demografik hareketliliğin görüldüğü, tarımsal üretim ve ticari potansiyel açısından önemli boyutta ekonomik varlık gösteren üç adadan biridir.⁶⁰ Ortaçağın en önemli ticaret güzergâhlarından biri olan Girit, aynı zamanda baharat yolunun kontrol noktalarıdır.⁶¹

Venedik idaresi altında genel bir valilik olan Girit, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablus ve İstanbul arasında oldukça önemli bir nokta olmasının yanı sıra İstanbul'un iâşesi için kilit bir konumdaydı. Osmanlı yönetimi için son derece önemli, aynı zamanda farklı siyasi oluşumların egemenliği altında tehlikeli bir nokta olan adanın fethi büyük bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştı. Adanın Osmanlı devleti tarafından fethi, 1645 yılında Hanya'nın ele geçirilmesiyle başlamış ve 1669 yılında Kandiye'nin çok uzun ve külfetli savaşlardan sonra nihayet ele geçirilmesi ile tamamlanmıştı.

XIX. yüzyıl Girit Adası için dönüm noktasıdır. Önceki dönemlerde coğrafi konumundan kaynaklanan stratejik öneminin boyutu değişmiştir. Özellikle ortaçağ ve yeniçağda Akdeniz havzası etrafında süren nüfuz mücadeleleri ve buna bağlı olarak şekillenen ticaret ve göç yollarına sahip olma isteği içerisinde Girit vazgeçilmez bir noktadır. XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra ise Girit'in yer aldığı coğrafyada çıkar savaşı yürüten unsurlar farklılaşır. Bölge emperyal güçlerin nüfuz mücadeleleri için

temel dayanak noktası olurken, önceki dönemde var olmayan, bağımsızlıklarını yeni kazanmış Yunanistan gibi devletler ortaya çıkmıştır. Özellikle İngiltere'nin Girit ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Kıbrıs ve Mısır'a yönelik politikaları diğer büyük devletlerin gözünün de bu bölgeye çevrilmesine neden olmuştur. Büyük devletlerin bölgedeki çıkar savaşları sonucunda uzun süre Osmanlı egemenliği altında yaşayan Girit, XX. yüzyılda Yunanistan'a bağlanır.

Balkan Savaşları sonucunda Balkan devletleri arasında en önemli güçlerden biri haline gelen ve megalı idea projesi çerçevesinde 1850'lerden itibaren her fırsatta Girit'teki Rum milliyetçilerini destekleyen Yunanistan, amacına 1913 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile ulaşmıştı. Girit ulaşılan bu sınırlar içerisinde Yunanistan için en önemli hedeflerden biriydi. Girit'in ele geçirilmesiyle birlikte önemli miktarda Müslüman nüfus Yunan uyruğuna geçti.⁶² Girit örneğinde olduğu gibi, ele geçirilen diğer topraklarda da farklı dinsel ve etnik unsurun Yunanistan vatandaşı olması yeni hukuksal düzenlemeleri gerektirmekteydi.

Başlayan bu yeni dönemde, ada Rumları için büyük bir mutluluk demek olan birleşme, Müslümanlar için büyük bir yıkımdı. Yüzyıllardır adada süren Osmanlı hâkimiyeti sonrasında Müslümanlar, Girit'ten ayrılacakları döneme değin bu yeni yapı içerisinde yaşamlarını azınlık unsuru olarak sürdürdüler.

Yunanistan ile birleşme gerçekleşikten sonra, Girit genel yönetimi Yunan hükûmetine bağlandı. Hanya adanın merkezi olmaya devam etti. Yunanistan'ın vilayetlerinden biri olan Girit'te huzursuz ortam birleşmeden sonra da tamamen dinmedi.⁶³ Atina'daki siyasi çekişmeler Girit'te kendini hemen hissettiriyordu. Venizelos ve üyesi olduğu Liberal Parti'nin ko-yu taraftarı olan Giritliler, I. Dünya Savaşına giriş sürecinde ve sonrasında Venizelist politikayı kesin bir şekilde benimsemişlerdi.⁶⁴

Birleşme sonrasında Girit'in ekonomik yapısında çok büyük değişimler olmadı. Yerel ekonomi geleneksel çizgisinde devam etti. En önemli tarımsal faaliyet olan zeytincilik ve zeytinyağı üretimi sürdü. Bu dönemde birçok cephede savaşan Yunanistan devleti, topraklarının çoğunda olduğu gibi Girit'te de büyük ölçekli yatırımlar yapamamıştı,⁶⁵ büyük ölçekli fabri-

kalar daha geç dönemde kurulabildi. Zeytinciliğin yanı sıra üzüm üretimi de Girit ekonomisi için kayda değer miktarda ihracat geliri oluşturunuyordu.

Ekonomik yapıda birleşme sonrası çok büyük değişimler gözlenmezken, demografik yapıda sonuç biraz daha farklı oldu. 1922 yılında, Yunanistan için “Küçük Asya felaketi” olarak adlandırılan yenilgi sonrasında, Anadolu’dan 20.000’e⁶⁶ yakın mültecinin Kandiye Limanına getirildiği haberleri gazetelerde yayınlamaya başladı. Aynı dönemde adaya gelen göçmenlerin en önemli sorunu sağlık ve hijyendi. Bunun yanı sıra bu insanların acilen yerleştirilmeleri gerekmektedir. Özellikle mübadele protokolüyle Müslümanların evlerine yerleştirilecek mülteciler, bu dönemde ada sakinlerinin evlerini paylaşmışlardı.

YUNANİSTAN’DA VE GİRİT’TE BULUNAN MÜSLÜMAN AZINLIKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ

Azınlık Kavramı

“Azınlık” kavramı üzerinde genel kabul gören kesin bir tanıma ulaşamamıştır. Bir topluluğu azınlık yapan unsurlar birçok farklı etmenden oluşmakta, bu da kesin bir azınlık tanımı yapmayı zorlaştırmaktadır. Kelime anlamı olarak azınlık, “ bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar ya da bunların durumu, çoğunluk karşısı. Bir ülkede egemen ulusa göre ayrı soydan ve sayıca az olan topluluk”⁶⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. 1930 yılında Milletler Cemiyeti’nin genel olarak kabul ettiğı azınlık tanımı ise daha kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Söz konusu tanıma göre azınlık, “... belirli bir ülkede ya da bölgede yaşayan ve ırk, din, dil ve geleneklerini korumak için bir dayanışma duygusuyla birleşen bir gruptur.”⁶⁸ Tüm bu tanımlar çerçevesinde en genel kabul gören şekliyle azınlık kavramı, belli bir topluluk içinde farklılıklar gösteren ve başat olmayan grubu tanımlar.⁶⁹ Azınlık kavramı, XVI. yüzyıldaki Reform hareketinden bu yana kullanılmaktadır.⁷⁰

Antik çağda azınlık kavramı kullanılmamaktadır: “Yurttaşlar yalnızca özgür insanlardan oluştukları için az sayıdadırlar. Sınıfsal bakımdan bölünmüş olsalar da azınlık-çoğunluk diye bölünmemişlerdir.”⁷¹ Azınlık kavramı, ortaçağda da anlamlı bir tanıma denk gelmez. Ortaçağ, siyasal açıdan

tam bir parçalanmışlık gösterir. “Germen akınlarının yarattığı karanlık çağlar” kargaşası boyunca kilise her bakımdan en güvenilir kurum olarak görüldüğü için ortaçağda hiçbir boşluğa izin vermeyecek kadar güçlenmiş ve tam bir dinsel bütünlük yaratmıştır.⁷²

Baskın Oran, ilk ve ortaçağa ilişkin bu tespitlerinde özellikle “bütünlük” kavramı üzerinde durur. Azınlığın ortaya çıkması için “bütünlüğün bozulması” gerektiği temelinde düşüncesini sağlamlaştırır. Bütünlük bozulduğu takdirde “farklı bir grup” ortaya çıkacaktır. Farklı bir grubun ortaya çıkması aynı zamanda bunun korunması gerektiğinin anlaşılmasını da beraberinde getirmiştir. “Bütünlüğün bozulma düşüncesi ancak merkezi bir devlette oluşacaktır. Çünkü imparatorluklar merkezîyetçi değillerdir; etnik, dinsel, dil-sel bütünlükle ilgilenmemektedirler; onlar için önemli olan imparatora sadakattir.”⁷³ Özellikle ilk ve ortaçağ imparatorluklarının sona erip, mutlakîyetçi krallıklar oluşumun “azınlık” kavramının ortaya çıkışında ya da bu kavramın tarihsel arka planının oluşmasında oldukça etkili olduğu bilinmektedir.

“Mutlakîyetçi Krallık, XVI. yüzyılda doğmuştur: Bir yanda, Batı Avrupa’da asayişsizlik ve çok hukukluluk yüzünden güvenli ticaret yapamayan ve ayrıca pazarını genişletmek isteyen Burjuvazi (yani, tüccar sınıfı), diğer yanda da topraklarını genişletmek isteyen Kral (yani, feodal beylerin en güçlüsü). Bu yeni siyasal birim, zamanla, bugün ‘ulus’ dediğimiz yeni toplumsal birimin içinde geliştiği rahim oldu. Asayiş ve tek hukuk, ticaretin gelişmesine olanak tanıdı. Bunun sonucunda bir ‘ortak ekonomik pazar’ oluştu; bu pazar içinde ortak bir dil ve duygular gelişti; ortak dil ve duygular da zamanla Ulus’un (milletin) oluşmasına yol açtı.”⁷⁴

Siyasi yapının bu şekilde, “din” olgusunun mutlak egemenliğinden farklı olarak şekillenmeye başlaması, kilisenin gücünün azalmasını da beraberinde getirdi. Böyle bir yapı içinde günden güne güçlenen ve kilisenin gücünü kırmaya başlayan burjuvazi, mutlakîyetçi krallığı bir arada tutan temel ideoloji olan dinden (Katoliklikten) daha uygun bir değerler bütünü bulmak ve böylece kendini hem kraldan hem de kiliseden özerk kılmak zo-

runda kaldı. “Bunu da, çalışmadan tüketmek üzerine kurulu bir sınıf olan aristokrasinin Katolikliğine karşı, çok çalışmayı ve pek az tüketerek birikim (dolayısıyla yatırım) yapmayı teşvik eden Protestanlıkta buldu.”⁷⁵

İngiltere ve Fransa gibi batı Avrupa ülkelerinde dünyada ilk azınlık türü (dinsel azınlık), “millet” oluşumuyla yaklaşık aynı zamanda ortaya çıkmıştır. O döneme değin egemen olan Katoliklik dışındaki mezheplerin ortaya çıkışı ve taraftar bulması ile birlikte, dinsel açıdan farklı topluluklar oluşmuştu. Dinsel azınlıkların ortaya çıkması ve devletlerinde bu azınlık dini olarak nitelendirilen mezhepleri benimsemeye başlaması, azınlık kavramını geliştirdi. Ayrıca olayın bu boyutu sayesinde, azınlık kavramı uluslararası hukuk metinlerine de girmeye başladı.⁷⁶

XIX. yüzyılda, azınlıklar konusunda önemli gelişmeler ortaya çıktı. Özellikle Fransız Devrimi sonrasında, “dinsel azınlıkları” korumaktan “ulusal azınlıkları” korumaya geçiş ve artık dinsel hakların yanı sıra medeni ve siyasal hakların da devreye girişi, bu gelişmelerden en önemlisidir.⁷⁷

Sanayi devriminin XIX. yüzyılın ortasından itibaren yarattığı gereksinimler sonucunda emperyalizmin de devreye girmesi, Avrupa’da oldukça büyük boyutta bir rekabet ortaya çıkarmıştı. “Bu durumda hiçbir devlet, Osmanlı Devleti’ne müdahale gücüne tek başına sahip olamadığından, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan azınlıkların, büyük devletlerce kolektif şekilde korunması devreye girecektir. Bu çerçevede, bu konudaki ikili antlaşmalar çok taraflı antlaşmalara dönüşecektir.”⁷⁸ Aynı süreçte, Osmanlı İmparatorluğu’ndan kendi ulus devletlerini kurarak ayrılmaya başlayan Balkan ulusları, bu kez kendi topraklarında yaşayan etnik, dilsel ya da dinsel açıdan bütünden farklılık gösteren ve dolayısıyla azınlık olarak tanımlanan vatandaşları için bir takım düzenlemeler yapmak zorunda kalmışlardı.

“Bütün” ve “bütünden farklı olma” bağlamında, çeşitli azınlık tanımlamaları ortaya çıkmıştır. Farklı kıstaslar temelinde oluşturulan bu tanımlar, hangi toplulukların “azınlık” olarak nitelendirileceğine ilişkin kesin sınırları çizmemektedir.

Hukuksal açıdan: BM raportörü Capotorti’nin yaptığı tanım, bir azınlığın olduğunu kabul edebilmek için gerekli nitelikleri aşağıda şekilde sıralar:⁷⁹

- Çoğunluktan çeşitli bakımlardan farklı olunması. Bu farklar günümüzde "etnik, dinsel, dilsel" olarak ifade edilmektedir.
- Ülke genelinde sayıca azınlık olunması. Bu azınlığın, ülkenin belli bir bölgesinde çoğunluk olması bir şey fark ettirmemektedir.
- Başat (dominant) olmamak.
- Yurttaş olmak. Yurttaş değilse, çok farklı bir kategori olan yabancıdır.

Söz konusu unsurlar, azınlık olmanın nesnel koşullarını oluşturur. Nesnel koşullar dışında, öznel koşullardan da bahsedilmesi gerekir. Özellikle azınlık olarak nitelendirilen toplulukta bu bilincin varlığı, öznel koşullar arasında en temel unsurdur. Farklı olduğunun bilincine varmayan ve bu farklılığı kimliğinin vazgeçilmez koşulu saymayan birey veya grup azınlık oluşturmaz. "Bu durum, azınlık kavramının öznel koşuludur ve çok önemlidir. Örneğin, çoğunluğa (çoğunluk içinde) gönüllü olarak asimile olmak (çoğunluk içinde erimek) isteyen kişi veya grup, azınlık sayılmaz."⁸⁰

Nesnel ve öznel koşullar çerçevesinde Kandiye Müslümanları, daha çok dinsel azınlık kategorisine girer. Dini azınlık kavramı tarihsel süreçte öncelikle Hıristiyanlığın korunması amacıyla ortaya çıkmışken, sonraları Müslümanlar ve Yahudiler için tanımlayıcı bir hale gelmiştir.⁸¹ Din seçimi aslında kişisel bir karar olmakla birlikte incelenen dönem itibarıyla böyle bir durumdan söz edilmesi mümkün değildir. İçine doğulan toplumun dini, otomatik olarak bireyin dini haline gelir. Ayrıca objektif özellikler açısından bir dini grup, "gelenek, ortak tarih, organize olma ve grup üyelerinin birbiri ile ilişki içinde olması"⁸² gibi özellikler gösterdiği takdirde azınlık olarak tanımlanmaktadır.

Grup ve birey haklarının yanı sıra, topluluk olarak tanınan haklar çerçevesinde kolektif haklar devreye girer. Kolektif hak savunucularının çoğu, bu hakları etnik, dilsel ya da dinsel azınlık gruplarının hakları olarak görmektedir.⁸³ Bu anlamda kolektif hakkın amacı, üyelerin dışında belli bir varlığa ve kimliğe sahip olan grubun, fiziksel varlığını ve farklı kimliğini korumak, aynı zamanda güvence altına almaktır. Bu nedenle bu tür hakların, ancak topluluğun kendine özgü kimliğini korumak ve geliştirmek için kendi kurumlarını oluşturmaları yoluyla etkili olarak kullanılabileceği ileri

sürülür.⁸⁴ Kendi dinini tanıma ve uygulama hakkı ve mensup olduğu dini camianın üyeleri ile birlikte toplu olarak dinsel ritüelleri uygulayabilme bağlamında dinsel azınlıklar kolektif haklardan yararlanabilmektedirler.⁸⁵

Tüm bu tanımlamalarla birlikte, tarihsel ve kavramsal arka planını çizmeye çalıştığımız azınlık kavramı, Kandiye Müslümanları için hukuksal ve toplumsal açıdan 1913-1924 yılları arasında belirleyici olur. Genel anlamda Girit Müslümanları, 1913 yılından sonra hukuki açıdan azınlık olarak kabul edilecektir. Bu azınlık tanımında Yunanistan'ın 1830 yılından itibaren genel olarak kabul ettiği dinsel azınlık kavramı devreye girer. Genel olarak Ortodoks Hristiyan olan toplumun dışındaki tüm unsurlar azınlık olarak kabul edilmişlerdir.⁸⁶ Kandiye Müslümanlarını tam anlamıyla ilgilendiren ve 1-14 Kasım 1913 yılında imzalanan Atina Antlaşması ile dinsel azınlık tanımlaması aynı şekilde devam etmiştir.

Girit'in İlhakından Sonra Girit Müslümanlarının Hukuksal Statüsü

Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfusun himayesi tarihi Yunan devletinin kuruluşuna kadar gider. 1830 Londra Protokolünde Müslümanların himayesine dair özel bir madde bulunmaktaydı.⁸⁷ Yeni Yunanistan devletinin toprakları içinde kalan Müslüman azınlıklar 1830 Londra Protokolü ile bir takım güvencelere sahip olmuştur. Protokolün 5. maddesine göre Yunan hükümeti, aynen Osmanlı hükümeti gibi, derhal bir genel af ilan edecek ve kendisine karşı çarpışmış olanların mal-mülklerinden yoksun bırakılmamasını ve bu kişilere hiçbir nedenle ilişilmemesini sağlayacaktır. Yunanistan'a bırakılmış olan toprak ve adalarda yaşayan Müslümanlardan yerlerinde kalmak isteyenler, mülkiyetlerini koruyacaklar ve aileleriyle birlikte tam bir güvenlikten yararlanarak yaşayacaklardır. Protokolün son maddesi, protokol hükümlerinin üç ülke temsilcileri tarafından Osmanlı hükümetine ve Yunanistan'a tebliğ edileceğini karara bağlamaktadır. Bu bildirim Yunan hükümetine resmen 8 Nisan 1830'da yapılmış ve 16 Nisan 1830 tarihinde Yunan meclisince seçilmiş Yunanistan Valisi Kapodistrias tarafından hükümeti adına kabul edilmiştir.⁸⁸

24 Mayıs 1881 tarihinde imzalanan İstanbul Uluslararası Sözleşmesi,⁸⁹ "etnik bir ötekiliğin azınlık temeli üzerinde direnişinin ilk uluslararası

sı örneklerinden biridir".⁹⁰ Bir yanda Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Büyük Britanya, İtalya, Rusya, diğer yanda Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan bu sözleşme, 1878 Berlin Antlaşmasının 24. maddesince öngörölmüş olan arabuluculuğu yerine getirmekte ve Yunanistan Krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yeni sınırları saptadıktan sonra, Yunanistan'a terk edilen topraklar üzerindeki Müslümanların haklarını güvence altına almaktadır.⁹¹

Müslümanların dini hakları ve cemaatlerin oluşumu açısından İstanbul Uluslararası Sözleşmesinin en önemli maddeleri şunlardır:⁹²

Üçüncü madde, Müslümanların yaşam, mal, onur, din ve geleneklerinin saygı göreceğini, bu kişilerin Yunan kökenli yurttaşlarla aynı medeni ve siyasal haklara sahip olacaklarını belirtmektedir.

Dördüncü maddeye göre Müslümanların çiftlikleri, otlakları, meraları, kışlakları, ormanları, her türlü toprak ve diğer taşınmaz malları üzerindeki mülkiyet hakları ister özel kişilere ister cemaatlere ait olsun, Osmanlı hukukuna dayanan ferman, tapu vb. belgeler geçerli sayılmak suretiyle korunacaktır. Gelirleri cami, okul vb. gibi kuruluşlara giden vakıf mallarının mülkiyeti de aynı madde ile korunmaktadır.

Altıncı madde, hiç kimsenin yasayla kararlaştırılmış kamu yararı nedeni dışında ve tazminatsız mülkiyetinden yoksun bırakılamayacağı hükmünü getirmekte, hiçbir mal sahibinin toprağını köylülere satma konusunda zorlanamayacağını ve bütün krallığa uygulanacak bir yasa çıkarılmadıkça toprak sahibi-toprağı işleyen ilişkilerine bir değişiklik getirilemeyeceğini, ayrıca krallık dışında oturan toprak sahiplerinin taşınmaz mallarını üçüncü kişilere yönettirebileceklerini karara bağlamaktadır.

Sekizinci madde hükmü, Müslümanların dinlerini özgürce uygulayabilmeleriyle ilgilidir. Daha önemlisi, mevcut veya bundan sonra oluşacak Müslüman cemaatlerinin özerkliği ve hiyerarşik örgütlenmesi tanınmakta, bunlara ait fonlara ve taşınmazlara ilişilemeyeceği belirtilmektedir. Bu cemaatlerin din konularında manevi önderleriyle olan ilişkilerine hiçbir biçimde dokunulamayacak, yerel şeriat mahkemeleri sırf dinsel konularda yetkilerini sürdüreceklidir.

1881 İstanbul Sözleşmesi Yunanistan'a iki grup azınlık hakları yükümlülüğü getirmektedir. "Müslüman" terimi kullanılmadan yazılmış olan

ve kamu yararı söz konusu olmaksızın, peşin tazminat vermeksizin hiç kimsenin malına el konulamayacağı türünden hüküm getiren maddeler birinci gruba; şeriat mahkemeleri ile ilgili olanlar ve Müslümanlara açıkça eşit medeni ve siyasal haklar tanıyanlar ise ikinci gruba girmektedir.⁹³

Balkan Savaşları sonrasında 1-14 Kasım 1913 tarihinde Atina Antlaşması imzalanır. Antlaşma Yunanistan vatandaşı olan çok sayıda Müslümanın yasal statüsü ve haklarıyla ilgili düzenlemeler içermektedir.

Düzenlemelerde genel olarak geniş çaplı af ilan edilmesi gibi hükümler bulunmaktadır. Ancak özellikle Yunanistan uyruğunu alan azınlık statüsündeki vatandaşlar için 1913 antlaşmasının getirdiği önemli hükümler şunlardır:

İkinci madde, iki ülke arasında daha önce yapılmış veya yürürlüğe konmuş bütün anlaşmaları tekrar gündeme getirmektedir. Böylece, azınlık hakları açısından 1830 ve 1881 metinleri bir kez daha onaylanmaktadır. Aynı madde hükmüne göre, antlaşmaya ekli 3 numaralı protokol Yunanistan'ın bütün topraklarında geçerli olacaktır.

Beşinci madde, Yunanistan'a bırakılan topraklarda işgale kadar edilen hakların ve Osmanlı belgelerinin geçerli olacağını belirtmektedir.

Altıncı maddeye göre, Osmanlı uyruklüğünü koruyarak Yunanistan'ı terk etmiş olanlar, bu topraklardaki taşınmazlarını korumaya ve onları başkalarına yönettirebilmeye devam edeceklerdir. Kır ve kentlerde Osmanlı hukukuna göre özel ve tüzel kişilerce edinilmiş mülkiyet hakları Yunanistan'ca tanınmaktadır. Hiç kimse kanunlar tarafından belirlenmiş kamu yararı söz konusu olmaksızın, uygun ve peşin bir tazminat ödenmeden mülkiyetinden yoksun bırakılamayacaktır.⁹⁴

11. maddede, bırakılan topraklarda yaşayanların, yaşam, mal, onur, din ve gelenekleri güvence altına alınmakta, söz konusu topluluğun Yunan kökenli yurttaşlarla eşit medeni ve siyasal haklara sahip olacakları, dinlerini açıkça uygulayabileceği belirtilmektedir. Padişahın isminin hutbelerde halife olarak geçmesi işlemi aynen devam edecektir.⁹⁵

Müslüman cemaatlerinin yönetimi konusunda önemli kurallar koyan 11. maddeye göre, "mevcut veya oluşacak bu cemaatlerin özerkliğine ve hiyerarşik yapısına dokunulmayacak, sahip oldukları fonlara ve ta-

şınmazlara ilişilmeyecektir. Müslümanlarla manevi önderleri arasındaki ilişkilere karışılmayacak, bu dinsel önderler İstanbul'daki şeyhülislamlık makamına bağlı olacaklardır. Müftüler Müslüman seçmenlerce seçilecektir.”⁹⁶ Baş müftü, Yunanistan'daki bütün müftülerin seçimle belirleyecekleri üç aday arasından Yunan kralı tarafından atanacak, bu atama üzerine Osmanlı padişahı kendisine bir “menşur” ile onun işlevlerini yerine getirmesini ve diğer müftülere karar ve fetva yetkisi vermesini sağlayacak bir “mürasele” gönderecektir. Böylece, en azından törensel ve manevi olarak Müslüman cemaatinin İstanbul ile ilişkileri sürdürülmüş olmaktadır. Müftüler yalnız din konularında ve vakıfların yönetimine nezaret etmekte değil, Müslümanların evlenme, nafaka ve mütevellî tayini gibi dünyevi sorunlarında da yetkilidirler. Kararları Yunan makamlarınca uygulamaya konacaktır.

“On ikinci madde, her türlü vakfın güvence altına alındığını, bırakılan topraklarda bunların cemaat tarafından yönetileceğini, gelirleri Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan kurumlara bırakılmış olsa bile bu vakıfların Evkaf Vekâleti tarafından satılana dek Müslüman cemaatlerince yönetilmeye devam olunacağı hükmünü getirmektedir. Vakıf rejimi ancak uygun ve peşin tazminat verilerek değiştirilebilir. Eğer çeşitli din ve hayır kuruluşları yeterli gelirden yoksun kalacak olurlarsa, devlet bu kurumlara yardım edecektir.”⁹⁷

1913 antlaşmasına üç adet protokol eklenmiştir. Antlaşmanın ikinci maddesi hükmünce “bütün Yunanistan topraklarında” geçerli kılındığı bilinen 3 numaralı protokol yine Müslümanlara bir takım azınlık hakları sağlamaktadır. Bu haklar çerçevesinde, baş müftü ve müftüler Yunan memurlarının hak ve görevlerine sahip olurken, diğer müftüleri mali ve dinsel bakımdan denetleyebilmektedirler. Bu müftüler ancak Yunan Krallığı Anayasasının 88. maddesi gereğince görevden alınabileceklerdir. Protokol, Müslüman cemaatlerinin tüzel kişiliğini, Müslümanlara ait özel okulları ve bu okulların gelirlerini de kabul etmektedir: “Bireylerden veya Müslüman ile gelenlerinden oluşacak komisyon tarafından kurulacak okullar da aynı

statüde olacak, buralarda eğitim resmi programa uymak ve Yunanca zorunlu olmak şartıyla Türkçe yapılacaktır.”⁹⁸

1913 antlaşması, Müslümanların mülkiyet haklarını büyük bir özenle güvence altına almak ve can, din, gelenek gibi temel noktalara atıf yapmak açısından “negatif azınlık hakları” getirmenin yanı sıra, cemaat yönetimlerinin özerkliği, müftü seçimi, vakıfların yönetimi ve hatta şeyhülislamlık ile ilişkilerin sürdürülmesi ve kimi vakıf mallarının satışı konusunda Osmanlı Evkaf Vekâleti’ne atıf yapması açısından “pozitif azınlık hakları” da getirmektedir. Üç numaralı protokol ise cemaatlerin tüzel kişiliğini açıkça tanımakta, Müslüman okullarının özerk yönetimine ve buralarda Türkçe eğitim yapılmasına olanak vermektedir.⁹⁹

1913 yılında Girit Müslümanları, Yunanistan’ın azınlık statüsündeki vatandaş haline geldiklerinde, Yunan yasaları ve siyasal sistemi, 80 yılı aşkın bir süredir azınlıklarla ilgili düzenlemeler yapmaktadır. Fakat yeni Yunanistan’ın yasal ve siyasal haklarını “azınlık-vatandaşlarına” ne kadar kullandığı ayrı bir tartışma konusudur.

Tsitselikis’e göre 1913-1923 yılları arasındaki on yıllık süreç Yunanistan’da yaşayan Müslümanların “altın yılları”dır.¹⁰⁰ Ancak başka kaynaklar aynı dönemi daha farklı tanımlar. Örneğin Tahmiscizade Mehmed Macit’e göre, mübadele ada Müslümanları için “ölümü hayata değiştirmek anlamı taşımaktadır.”¹⁰¹ Girit Müslümanlarının azınlık olduğu yıllardaki bu “mutlu dönem”, onlara Yunan uyruğu verilmesinden çok, Yunanistan’ın bu dönemde I. Dünya Savaşı ve ardından Küçük Asya Savaşı ile yoğun olarak uğraşması ile ilgilidir. Bu savaşlar ve ardından yaşanan yoğun siyasi çatışmalar, Yunanistan yönetiminin dikkatini azınlıklara yöneltmesine engel olmuştur.

KANDİYE ŞEHİRİ VE KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAAT İDARESİ

KANDİYE ŞEHİRİ

Kandiye'nin Önemi ve Farklılıkları

Girit'in en büyük şehri Kandiye'nin kuruluşu Minos uygarlığı dönemine kadar gider. Minos'un merkezi Knossos, kentin bir parçasıdır. Bugünkü kent, Girit'in Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, eski yerleşim bölgesinin yakınında bir kale olarak kurulmuştur.¹

Arap, Bizans ve Venedik hâkimiyetinde farklı isimlerle anılan kent, Osmanlı devletinin bölgeyi ele geçirdiği dönemde Kandiye ismi ile anılmaktaydı.² Piri Reis'in tanımlamasına göre, "bu şehir Girit Adasının ortasında, yıldıza karşı deniz kıyısında kurulmuştur".³ Sahip olduğu doğal liman ve adanın konumu aynı zamanda kenti Akdeniz'in en önemli limanlarından biri yapmaktadır. Kandiye coğrafi konumu ve doğanın sunduğu imkânlar sayesinde ilkçağlardan başlayarak birçok farklı kültürü konuk etmiştir.

İlkçağlardan 20. yüzyıla değin, adanın en önemli ticari ve siyasi merkezi olan kent, Avrupa'dan doğuya ve Balkan limanlarına giden gezginlerin ziyaret ettikleri önemli noktalardan biridir.⁴ Ceneviz, Venedik, Floransa kadirga konvoylarının Mısır, Beyrut, Anadolu seferlerinde Korfu, Magosa gibi limanların yanı sıra Kandiye de uğrak noktaları arasında yer alır. Aynı şekilde Balkanlar ve Anadolu'dan doğuya ya da batıya düzenlenen sefer güzergâhlarının en önemli limanlarından biri de Kandiye'dir. Kent, sahip olduğu kültürel miras ve ticari potansiyeli ile ada için o kadar önemli bir noktadadır ki kimi gezginlerin metinlerinde Girit, "Kandiye Adası" olarak anılır.⁵

Kentsel dokunun oluşumu açısından Kandiye, Minos uygarlığının merkezi olması nedeniyle ilkçağlardan beri görkemli yapılara sahiptir. Knossos Sarayı ve Minos kültürüne özgü yapıları ile Kandiye'de adanın diğer kentlerine göre mimari açıdan daha gelişmiş örnekler mevcuttur. Orta-

çağda özellikle Venedik döneminin kent mimarisine en önemli katkısı, şehrin merkezini çevreleyen surlardır.⁶ Korunma ihtiyacı ve ortak yaşam alanının sınırlarını belirleme açısından işlevsel bir rol üstlenen surların yanı sıra, sahil kalesi de kente yaklaşan denizcileri ilk karşılayan mimari yapıdır. Kandiye'nin bir kent anlamında belirleyicileri olan bu iki yapı da Akdeniz havzası kentlerinin ortak mimari özelliklerini taşır.⁷ Kentin kuzeydoğusunda yer alan limanın girişindeki 24 kemerli, kubbeli ve içinde 17 adet gözü olan tersane binası da bir başka özgün yapıdır.⁸

Osmanlı devletinin egemenliği ile başlayan süreçte, uzun yıllar kuşatma altında kalan kentte bu kuşatmanın izleri ortadan kaldırılmaya çalışılmış, fethin hemen ardından imar çalışmaları başlamıştı. Öncelikle kentteki mevcut yapının dökümünün yapıldığı tahrirlerden⁹ sonra kuşatmaya katılan Osmanlı memurlarının, yöneticilerinin vakıflarınca birçok ev, dükkân vb. bina satın alındı. Kandiye'den daha önce ele geçirilmiş olan Resmo ve Hanya'da kendini göstermeye başlayan Osmanlı varlığı ve vakıfları, fethin hemen sonrasında Kandiye'de de faaliyete geçmişti. O dönem İtalyanca ya da Rumca isimlerle anılan birçok semt ismi, çok kısa süre sonra Türkçe isimlerle anılmaya başlandı. Özellikle ilk tahrirlerde adı geçen vakıf sahibi Osmanlı yöneticilerinin isimleri ya da farklı Türkçe isimler, XX. yüzyıla gelindiğinde yerleşim adı olarak kayıtlara geçmiştir. Valide Mahallesi, Valide Çarşısı, Abdurrahman Paşa Mahallesi, Sofu Paşa Mahallesi, Ankebut Mahallesi, Mirza Efendi Sokağı gibi adlandırmalara bol miktarda örnek göstermek mümkündür.¹⁰

Adanın Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemle birlikte Kandiye, fethile gelen tarikatlardan Bektaşiliğin ilk dergâhını açtığı kent olmuştur.¹¹ Mübadele sürecine değin birçok farklı tarikatla birlikte varlığını sürdüren Bektaşilik, merkez olarak Kandiye'yi seçmiştir.¹²

Osmanlı egemenliği altında 1850 yılına kadar adanın merkezi olan Kandiye,¹³ 1850 yılından sonra bu niteliğini kaybetse de sahip olduğu özellikleriyle en büyük kent olarak varlığını sürdürür.

1913-1924 Arası Kandiye'de Nüfus ve Müslüman Nüfusu

Adanın ticari merkezi Kandiye, doğal olarak nüfusun en fazla yoğunlaştığı kenttir. Kandiye'nin demografik yapısına bakıldığında yoğun nü-

fus oranı kadar kozmopolit yapısı da dikkat çekicidir. Liman ve ticaret kenti olması dolayısıyla farklı coğrafyalardan birçok insan bu kentin dokusuna renk katmaktadır.

Osmanlı devleti tarafından kuşatma altında tutulduğu dönem, kentteki nüfusun en aza indiği dönemlerden biridir. Rum nüfus kuşatma sırasında kenti büyük ölçüde terk etmiştir. Ancak kentin ilk tahrirlerinden ortaya çıkan sonuca göre kentte az da olsa Rum nüfus, bunun yanı sıra Yahudi nüfus mevcuttur.¹⁴ Adanın fethinin tamamlanmasından çok kısa süre nüfus yoğunluğu artmaya başlar. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ada genelindeki nüfus verileri Hristiyan nüfusun fazla olduğunu göstermektedir. Müslüman nüfusun oranı 1/3 iken Hristiyan nüfusun oranı 2/3'tür.¹⁵

Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında adanın Müslüman nüfusu hem iç hem de dış göç yaşar. Rum milliyetçilerinin Yunanistan ile birleşme mücadeleleri doğrultusunda giriştikleri katliamlar genellikle tarımsal faaliyetler yürüten ve kırsal kesimlerde yaşayan Kandiye Müslümanlarını kent merkezine göç etmeye zorlar. İç göçün yanı sıra günden güne artan baskılar sonucunda adadan dış göç de başlamış, Müslümanlar daha önce belki de hiç görmedikleri Anadolu'ya göç ederek yüzyıllardır yaşadıkları vatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Adanın Yunanistan'a bağlanmasına kadar geçen zamanda Müslüman nüfusta azalma gözlemlenir.

1911 yılı sayımına göre adanın toplam nüfusu 336.151'dir. Kandiye 110.953'lük nüfusu ve % 33'payı ile en büyük nüfus oranına sahiptir. Bunun içerisinde Müslüman nüfusu 12.655'tir. Bu rakam yaklaşık % 11'lik bir dilime denk gelmektedir.¹⁶ Söz konusu rakamlar Müslümanların adadan ayrıldığı dönemdeki rakamlarla büyük ölçüde benzer. Mübadele protokolü gereğince Kandiye'den Anadolu'ya nakledilmek için hazırlananların sayısı 12.000 olarak belirtilmektedir.¹⁷ Bu rakamlar arasındaki tutarlılık, incelenen dönem içerisinde Kandiye'de Yunan uyruğu olarak yaşamlarını sürdüren yaklaşık 12.000 Müslüman bulunduğunu gösterir.

Adanın genellikle kuzey kesiminde yaşayan Müslümanlar, Hanya ve Resmo'da demografik açıdan dikkate değer bir yer tutsa da özellikle ayrılış süreci ya da Osmanlı devletinin hâkimiyetinin son dönemlerindeki sayımlarda Kandiye, adada en fazla Müslüman nüfusu barındıran kent olarak görülmektedir.

Cemaat-i İslamiye İdaresi'nin Tarihçesi

XIX. yüzyıla değin Osmanlı İmparatorluğu'na ait birçok coğrafi bölge siyasi ve askeri nedenlerle birer birer farklı devletlerin egemenliği altına girmişti. XIX. yüzyıl boyunca coğrafi açıdan küçülmeye başlayan Osmanlı devletinin en önemli toprak kaybı Balkanlar'da oldu. Uluslaşma etkileriyle Osmanlı egemenliğine başkaldıran Balkan toplumları, bağımsızlıklarını elde etmeye başladılar ve bölgede birçok ulus devlet ortaya çıktı. Balkan ulusları arasında coğrafi ve demografik boyutlarla en büyük kazanım Yunanistan'a aittir. I. Balkan Savaşı sonucunda Yunanistan'ın yüzölçümü ve sınırları neredeyse iki katına ulaşmıştır. Bu kazanımlar Yunanistan'ın siyasi hedefleriyle büyük ölçüde örtüşse de bu büyümenin özellikle demografik boyutu, yeni ve farklı birçok uygulamayı da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim gücünün zayıflaması ve özellikle XIX. yüzyıl başından itibaren batı Trakya, Rumeli ve adalardan geri çekilmesi sürecinde, bölge büyük ölçüde Yunanistan egemenliğine girdi. Bu bölgede nüfus açısından giderek azalan yerli Müslüman halk, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini yaşamlarına ait haklarını Cemaat-i İslamiye örgütleri şemsiyesi altında korumaya ve yaşatmaya çalıştılar.¹⁸ Söz konusu örgütler, tarihsel süreç içerisinde Yunanistan'daki Müslüman Türk azınlığın kendilerini ifade edebildikleri en önemli iki kurumdan biriydi. Diğer kurum, Cemaat-i İslamiye örgütlerinin de bağlı olduğu müftülüklerdi.¹⁹ Temelleri imparatorluk döneminde atılmış olan bu örgütler, Osmanlı devletinin bölgeden çekilmesiyle birlikte Müslümanlar için son derece önemli hale gelmişti. Bu süreçte ilk uluslararası metin olan, 1881 İstanbul Uluslararası Sözleşmesinin sekizinci madde hükmü, Müslümanların dinlerini özgürce uygulayabilmeleriyle ilgilidir, daha önemlisi, mevcut veya bundan sonra oluşacak olan Müslüman cemaatlerinin özerkliği ve hiyerarşik örgütlenmesi tanınmakta, bunlara ait fonlara ve taşınmazlara ilişilemeyeceği belirtilmektedir. Bu cemaatlerin dini konularda manevi önderleriyle olan ilişkilerine hiçbir biçimde dokunulamayacak ve yerel şariat mahkemeleri İslam hukukunun özel alana ilişkin konularında yetkilerini sürdürecektir.²⁰

Cemaat-i İslamiye İdareleri, söz konusu maddeden anlaşılacağı üzere 1881 öncesinde de vardı.²¹ Bu örgütlerin ne zaman ortaya çıktığına ilişkin genel düşünce, Mithat Paşa tarafından Tuna valiliği döneminde 1864-1868 yılları arasında oluşturulduğu yönündedir. Bu yaklaşıma göre Mithat Paşa valiliği sırasında halkın elinde bulunan vakıfların, mütevelliler tarafından gereği gibi yönetilmediğini görmüş, bunları bölgesel idareler altında birleştirme kararı vermişti. Böylece Rumeli'nin bütün köy, kasaba ve şehirlerinde Türk cemaat idareleri kurulmuş oldu; vakıflar da bu kuruluşlara devredildi.²²

Nükhet Adıyeke'ye göre bu görüş bir yönüyle kabul edilebilir. Mithat Paşa, Rumeli'de oldukça önemli düzenlemelere katkı sunmuştur. Ancak unutulmaması gereken bir nokta, söz konusu dönemin Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde Tanzimat sürecinin ardından yaşanan yeniden yapılanmanın uzantısı olmasıdır. Bu yeniden yapılanma içinde, vilayet düzenlemeleri ele alınmış ve vilayet yönetimleri ile alt yönetim birimleri, çağdaş yönetim normlarına uygun hale getirilmişti. Yerel özellikleri bünyesinde barındıran ve kimi zaman özellikle Balkan vilayetlerine özgü olarak özel ve ayrı oluşturulan düzenlemelerde, söz konusu vilayetin etnik yapısı da göz önüne alınmıştı. Bunun bir sonucu olarak, vilayet ve alt birimlerinde oluşturulan ve çeşitli görevler yüklenen yerel meclisler karşımıza çıkmaktadır. Bu yerel meclislerde toplumsal yapıya uygun bir iş bölümü söz konusudur.²³

Cemaat-i İslamiye örgütleriyle ilişkilendirilebilecek diğer kurumlar, Osmanlı vilayet salnamelerinde söz edilen evkaf ve eytam meclisleridir. Vilayet düzenlemelerinin bir uzantısı olan bu meclisler, yörenin Müslüman cemaatine ait vakıfları denetlemek ve yetimlere ait taşınır ve taşınmaz malların yönetimini sağlamakla yükümlüdür.²⁴ Bu meclislere ilkel ve ilksel anlamda örneklik eden kurum ise daha önce Rum nüfus tarafından oluşturulan *dimoyerandiya*lardır.²⁵ Nuri Adıyeke'ye göre söz konusu kurumların, "Hristiyanların yaşamında büyük önemi bulunmaktadır."²⁶ Balkanlar ve adalarda daha işlevsel fonksiyonları olan *dimoyerandiya* adı verilen meclisler, Girit'te daha çok kendi cemaatlerinin sosyal ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü kurumlar olarak çalışmaktaydı. *Dimoyerandiya*lar Müslümanları farklı şekilde etkiledi; adanın Yunanistan'a bağlanması-

dan sonra Müslümanlar benzeri bir örgütlenme çatısı altında Cemaat-i İslamiye örgütleri etrafında birleştiler.²⁷

Yunanistan'ın Cemaat-i İslamiyelere ilişkin en önemli yasal düzenlemeleri 1913 yılında imzalanan Atina Antlaşmasında ve anlaşmanın üç numaralı protokolünde yer alır. Antlaşma Müslüman azınlık konusunda Yunanistan'a yükümlülükler getiren uluslararası bir metindir.²⁸ Atina Antlaşması ve ekli üç numaralı protokol ile 1830 Londra Protokolü ve 1881 İstanbul Sözleşmesinde Müslüman azınlıklara tanınan tüm haklar kabul edilmiş ve hakların tüm Yunanistan topraklarında geçerli olduğu ayrıca belirtilmiştir. 1913 tarihli Atina Antlaşması²⁹ Yunan uyruğuna geçen Müslümanlara ilişkin oldukça kapsamlı yeni düzenlemeler getirmişti. Ayrıca Cemaat-i İslamiye örgütleri resmen tanınmış ve örgütlerin tüzel kişiliği kabul edilmişti. Antlaşmanın 11. maddesinde "mevcut şartlarda bulunan ve gelecekte oluşacak Cemaat-i İslamiyenin özerkliğine ve hiyerarşik olarak yapılandırılmasına gelir ve giderlerine asla müdahale edilmeyeceği gibi İstanbul'daki şeyhülislamlık makamına bağlılığına ve aralarındaki ilişkilerine karışılmayacağına..."³⁰ dair hükümler bulunmaktaydı. Söz konusu madde, Cemaat-i İslamiye örgütlerini tanıdığı gibi, aynı zamanda bu örgütlerin hayat alanlarının sınırlarını da belirlemişti.

1913 yılında Yunanistan egemenliğine giren Girit'te yaklaşık 25.000 Müslüman bulunmaktaydı. Yunan uyruğuna geçen Girit Müslümanları için Cemaat-i İslamiye örgütleri, adadan ayrıldıkları döneme kadar en önemli dayanak noktası olmuştu. Genel olarak Kandiye, Hanya ve Resmo'da faaliyet gösteren idareler adanın Müslümanları için birleştirici bir unsurdur.

Kandiye Cemaat-i İslamiye örgütünün tam olarak hangi tarihte görevi başladığını bilemesek de 1913 yılından önce faaliyette olduğunu söylemek mümkündür.³¹ Kandiye Cemaat-i İslamiye İdaresi'nin mübadeleye değin çok aktif bir şekilde görev yaptığını kayıtlardan anlamaktayız. 1913-1924 yılları arasında Kandiye'de Cemaat-i İslamiye İdaresi, yetkileri dahilinde görevlerini yerine getirdiği gibi, bu azınlık grubunun günlük hayatlarına dair tüm işleri de yürütmüştü. Azınlık grubunun kendi içindeki işleri yürütmesi ve düzenlemesinin yanı sıra Yunanistan hükümetiyle olan ilişkilere de büyük özen göstermişlerdir. Her yeni yılda Yunan kralı ve baş-

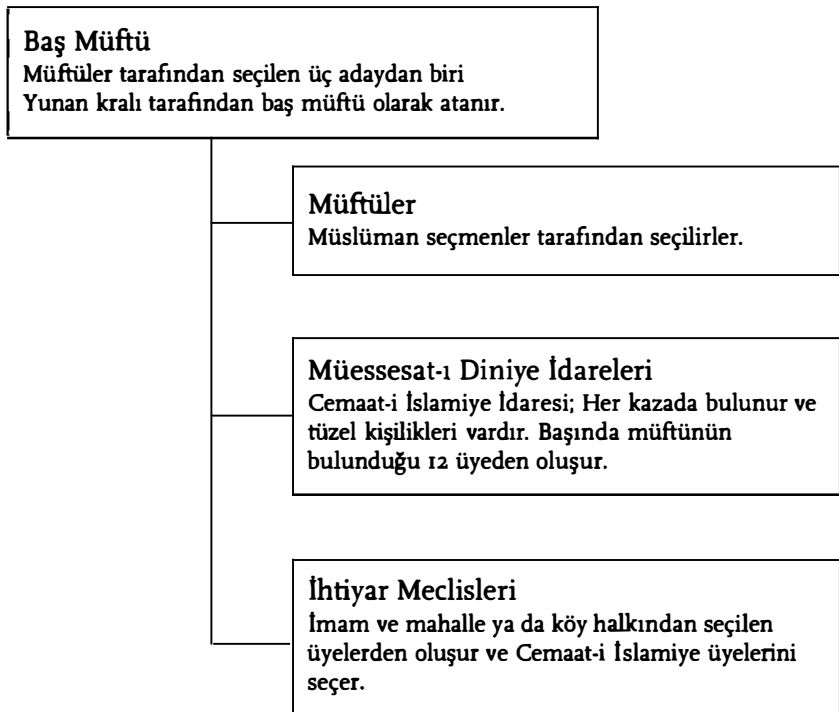
bakanına kutlama mesajları yollamışlar ve adaya atanan Yunan yetkilileriyle iyi ilişkiler geliştirmişlerdi.³² Kandiye Cemaat-i İslamiye İdaresi adadaki diğer idarelerle de işbirliği içinde çalışmış, Hanya ve Resmo'da yapılan farklı konulara ilişkin uygulamaları kimi zaman örnek göstererek uygulamaya koymuştur.³³

Cemaat İdaresinin Yapısı ve Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi

1913 Atina Antlaşması ile tüzel kişiliği tanınan Cemaat-i İslamiye örgütlerinin, Yunanistan'da her kaza bazında ayrı oluşumlar olduğu düşünülmektedir. Kazalarda faaliyet gösteren Cemaat-i İslamiye örgütleri bağımsız teşkilatlar olarak kendilerine ait yönetmeliklere sahipti.³⁴ Karaferye Cemaat-i İslamiye İdaresi nizamnamesine göre, Cemaat-i İslamiye heyeti müftü başkanlığında 12 üyeden oluşmaktaydı. Mahalle imamı ve ihtiyar heyetleri her mahalleden iki adet seçici kurul belirler, bu kurul gizli oyla kendi içinden 12 üyeyi seçerdi. Cemaat-i İslamiye heyetinin ilk grubu yönetim işleri, ikinci grubu ise Cemaat-i İslamiyeye ait vakıf gelirleri, okulların idaresi ve denetimi ile yükümlüydü.³⁵

Atina Antlaşması sonrasında Yunanistan'daki Müslümanlara ilişkin en önemli yasal düzenleme 1920 yılında yayınlanan 2345 sayılı İslam Cemaatleri Kanunudur.³⁶ Bu kanuna göre Yunanistan'da varolan müftüler arasından görev yeri Atina olmak üzere bir baş müftü tayin edilecektir. Baş müftü, Yunanistan sınırları içerisinde yaşayan bütün Müslümanların dini lideri olacaktır. Baş müftünün seçimi müftüler tarafından gizli oyla yapılacaktır. Seçim sonucunda Yunanistan mezhepler bakanının önerisi ve Yunan kralının emriyle baş müftü tayin edilecektir.³⁷ 1920 yılında yayınlanan bu yeni kanunla birlikte Yunanistan sınırları içindeki Cemaat-ı İslamiyelerin hiyerarşik yapısı aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

Cemaat-ı İslamiye İdareleri, Yunanistan sınırları içinde Müslüman Türk cemaatinin yaşadığı tüm kazalarda ve sancaklarda bulunuyordu. Birbirinden bağımsız olarak örgütlenen bu birimler, gayri resmi olarak hiyerarşik bir teşkilatlanma oluşturmuşlardı. Rumeli bölgesinde Selanik Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin, Girit Adasında ise Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin merkez konumunda olduğu anlaşılmaktadır.³⁸

Şema I: Cemaat-ı İslamiyelerin Hiyerarşik ve İdari Yapısı

Cemaat-ı İslamiye İdaresi üyelerinin belirlenmesi, her kazanın cemaat idaresinin inisiyatifindedir. Bazı kazalar kendi cemaat idaresi üyelerinin seçimi için mahallelerin ihtiyar heyetlerini bir araya getirmekte, bazı kazalarda ise doğrudan tayin yoluyla Cemaat-ı İslamiye İdare heyeti görevlendirilmekteydi. Heyetin başkan belirlenmesi hemen tüm birimlerde üyelerin kendi aralarında yaptıkları seçimlerle gerçekleşmekteydi. Az rastlanan bir durum ise belde müftüsü olarak tayin edilen görevlinin, kısa bir süre sonra Cemaat-ı İslamiye İdaresi başkanlığına getirilmesidir. Selanik, Karaferye’de 1923 yılı Ocak ayında müftü olarak tayin edilen, eski Bursa müftüsü Ömer Fevzi Efendi bir süre sonra heyete başkanlık etmeye başlamıştır. İlk birkaç toplantıda alınan kararların altına “müftü” olarak imza atan Ömer Fevzi Efendi’nin, daha sonra kararları Cemaat-ı İslamiye Reisi veya Heyet-i İslamiye Reisi olarak imzaladığı görülür.³⁹ 1919 yılına ait kayıtlarda Kandiye müftüsü ve Cemaat-i İslamiye İdaresi başkanı olarak Hafız Mehmed Kazım Efendi’nin adı geçmektedir.⁴⁰

Cemaat-ı İslamiye İdareleri üyeliği gönüllü bir görev olduğundan, üyeler ayrıca maaş almazlar ve bir resmi unvan kullanamazlardı. Heyetin, haftanın belli günlerinde düzenli olarak toplandığı ve üyelerin katılımı için azami özen gösterildiği anlaşılmaktadır.⁴¹ Komisyon üyelerinden sadece başkana bir miktar “şerefîye” ücreti ödeniyor ve bu da üyelerin kararıyla belirleniyordu. Yine heyet başkanının Cemaat-ı İslamiye İdareleriyle ilgili her türlü girişiminin veya bu amaçla yapacağı yolculukların masrafları cemaat idaresi sandığından karşılanmakta idi. Örneğin 1921 yılında, Yunanistan’ın bağımsızlığını kutlama törenlerinin yapıldığı Ayamıza Manastırına davetli olan Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi, hem kutlama telgrafı çekmiş hem de idare üyeler törene otomobille gitmişlerdir. Kutlamalara ilişkin yapılan 65 drahmilik masraf idarenin bütçesinden karşılanmışır.⁴²

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin diğer üyelerine maaş ödenmemekle birlikte, idarenin bürokratik işlerini yürüten kâtip, muhasebeci, mübaşir, odacı gibi görevlilere düzenli olarak Cemaat-ı İslamiye idare sandığından maaş ödenmekteydi. Bu maaşların belirlenmesi ve artırılması yine heyetin aldığı kararla uygulanmaktaydı. Kimi zaman idare çalışanları hayat pahalılığı ve enflasyonu gerekçe göstererek, kimi zaman da Rum memurların

maaşlarını örnek vererek zam talebinde bulunmuşlardır. Cemaat-ı İslamiye yönetimi, bu talepleri her seferinde değerlendirmeye almış, ancak gelir kalemlerinin artmaması ve sandıklarına fazladan para girmemesinden dolayı bazen bu talepleri geri çevirmiş, bazen de bir miktar zam yapmayı uygun bulmuştur.⁴³

Bunun dışında cemaat idaresi, çalışanlarına kimi zaman lojman (meşrutahane) gibi sosyal olanaklar sunmakta,⁴⁴ çalışanlarından fakir olanların techiz ve tekfin işlemlerini üstlenmekteydi. 1919 yılında vefat eden Kandiye Müessesat-ı Diniye İdaresi sandık emininin, Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne vermiş olduğu hizmetlerden ayrıca da fakir olmasından ötürü, cenaze masrafları cemaat idaresi tarafından karşılanmıştı.⁴⁵

Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin denetiminde görev yapan alt komisyonlar ise cemaat idaresinin üstlendiği görevleri daha somut olarak ortaya koymaktadır. En üst yetkili kurum olan Cemaat-ı İslamiye İdareleri denetiminde kazalarda evkaf komisyonları ve maarif komisyonları görev yapmaktadır. Evkaf komisyonları bölgede bulunan vakıfların yönetiminden ve gelirlerinin toplanmasından sorumlu mütevellî heyetleridir, maarif komisyonları ise Müslüman okulların eğitim, program ve diğer ihtiyaçların karşılanmasından sorumlu alt birimlerdir. Fakat cemaat idarelerinin, vakıfların yönetimi konusunda oldukça titiz davrandıkları ve zaman zaman bazı vakıfları komisyonlar aracılığıyla değil, doğrudan yönettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁶

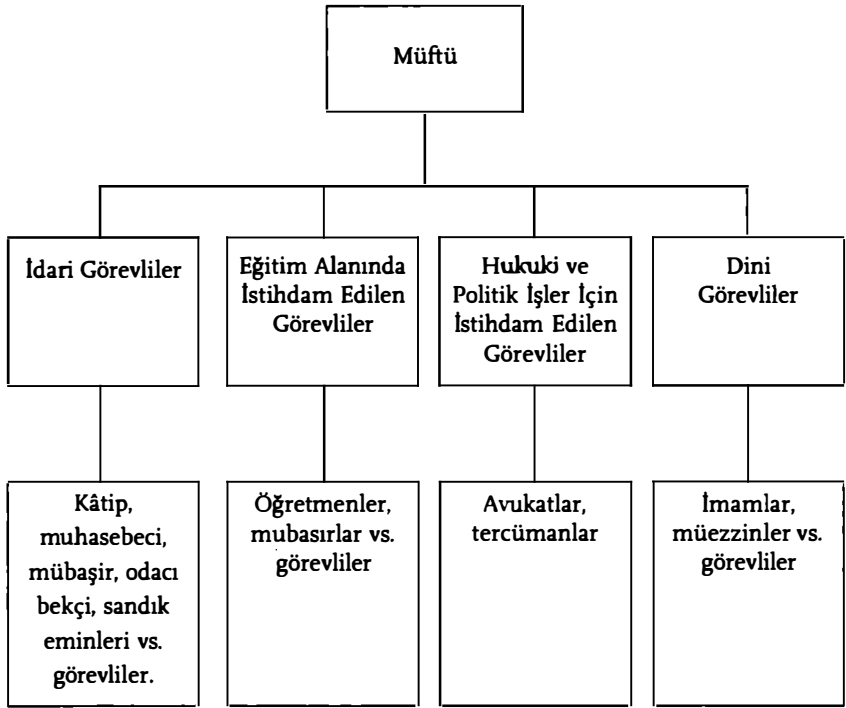
Cemaat idareleriyle hükümet yetkilileri arasındaki ilişkinin ve hukuki davaların sağlıklı bir şekilde yürümesi açısından çok önemli bir görev de tercümanlıktı. Her idare, yöresinde güvendiği birini tercümanlık görevine getirmekte ve maaşını da cemaat idaresi sandığından karşılamaktaydı. Kandiye Cemaat İdaresi'nin gider kalemleri içerisinde tercüme kalemi oldukça fazla paya sahipti. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu, tercüme işlemlerinin fazlalığı ile bağlantılı olduğu kadar, işin ücretinin fazla olmasından da kaynaklanmaktaydı. Örneğin 1922 yılında Müessesat-ı Diniye İdaresi tarafından çeşitli makamlara yollanacak evrakların tercüme masrafı olarak bir yılda 104 drahmi harcanmıştı.⁴⁷ İncelediğimiz Kandiye Cemaat-ı İslamiye karar defterlerinde tercüme işi yapan görevli-

lerin tamamı Rumdur. Anadilleri Rumca olan Girit Müslümanlarının tercüman olarak kullanılmaması, bu mesleğin yasal bir takım düzenlemelerle belirlenmiş ve hukuki sistem içerisinde gerekli bir kurum olduğu düşüncesini oluşturmaktadır.

Avukatlık da tercümanlık gibi Cemaat-ı İslamiye İdaresi ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenleyen en önemli görevlerden birisidir. Cemaat idaresinin sık sık hukuki yollara başvurduğu anlaşılmaktadır. Kimi zaman kira borcunu ödemeyen kiracılarını dava eden idare, kimi zaman da hakkında açılan davalara maruz kalabilmekteydi. Davaların hızlı sonuçlandırılması oldukça önemliydi. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin çalıştığı avukatların tamamı Rumdu. Tercüme ücreti gibi avukatlık giderleri de idare için oldukça yüklü miktardaydı. Bu ücretlere mahkeme ve dosya masrafları eklendiğinde masraflar artmakta, bu nedenle idare, anlaşmazlığa düştüğü kimi konularda olayın mahkemeye gitmeden çözümlenebilmesi için karşı tarafa uzlaşma yoluna gitmeyi önermekteydi. Avukatlık konusunda dikkat çeken bir başka nokta da idarenin mecbur kalmadıkça avukat değişikliğine başvurmadığıdır. Kandiye Cemaat İdaresi'nin birçok davasını yürüten Avukat Kosta Stamanaki'nin Atina'ya taşınacak olmasından dolayı üzerindeki davaları bırakma isteği, idare için sıkıntı yaratmıştı. Avukattan şimdiye kadar sonuçlandırdığı ve hâlâ devam eden davalar için ayrıntılı bir cetvel hazırlanması istenmiş ve tutulacak yeni avukatın tüm sorularının cevaplanması talep edilmişti. Şimdiye kadar birikmiş olan avukatlık ücreti karşılığı 1.650 drahmının ancak bu şartla kendisine ödeneceği avukata tebliğ edilmişti.⁴⁸ İncelenen dönem içerisinde Kandiye Cemaat İdaresi'nin avukatlarının tamamının Rum olduğundan söz etmiştik. Müslüman avukat ismi sadece 1918 yılına ait bir kararda geçmektedir.⁴⁹

Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin idari yapısı içerisinde birçok görevli çalışmaktaydı. İdare tüm çalışanlarının görevlerini tam olarak gerçekleştirmelerine azami özen göstermiş ve yapılan tüm işlemler, harcamalar çok dikkatli bir şekilde kayıt altına alınmıştır.

Aşağıdaki şemada Cemaat-i İslamiye İdaresi çalışanları ayrıntılı bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır.

Şema II: Cemaat-ı İslamiye İdaresi Görevlileri/Çalışanları.

CEMAAT İDARESİNİN İŞLEVLERİ VE KANDİYE CEMAAT-I İSLAMİYE İDARESİ

Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin Dini İşlevleri

Azınlık örgütlenmesi olan Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin üstlenmiş olduğu görevler arasında dini görevlerinin aynı bir önemi ve anlamı bulunmaktadır. Din şemsiyesi altında hukuki ve sosyal olarak birleşen Müslümanların, ada içindeki sayıları XX. yüzyıla gelindiğinde önceki yüzyıllara göre ciddi şekilde azalmıştı. Demografik olarak gerçekleşen azalma, XIX. yüzyıldan itibaren maruz kaldıkları baskılar, ada içinde yaşanan çatışmalar,

bu grup için din kavramını daha da önemli hale getirmişti. Özellikle Rumlarla aralarında çıkan her türlü çatışmada, kişisel saldırılar dışında en büyük zararları dini yapılar almıştı.⁵⁰ Böyle bir ortam içerisinde Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin dini işlevleri gerçekten de oldukça önemliydi.

Dini işlevlerin başında dini mekânların bakımını, onarımını ve ibadetin devamlılığını sağlamak gelmekteydi. Vakıfların denetimindeki ibadethanelerin, mütevellilerinin önerisiyle ve Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin kararıyla, masrafı cemaat sandığından karşılanmak üzere her türlü bakım ve tamirat giderleri karşılanmaktaydı.⁵¹ Dini yapıların tamir ve bakımları gibi camilere ait yıpranmış dini kitapların (Kuranların) tamirleri de Cemaat-ı İslamiye İdareleri tarafından yaptırılıyordu. Tamir masrafları, Kandiye Cemaat İdaresi gider kalemleri içinde oldukça fazla yer tutuyordu. 1919 senesinde çeşitli vakıflara ait dini binalar ve İslam mezarlıklarının tamir ve bakımları için bir seferde 3.557 drahmi harcanmıştı.⁵² Bunun dışında çeşitli tarikatlara bağlı tekkelerin tamirâtı ve bakımı için cemaat sandığından borç verildiğine de rastlanmaktadır. Özellikle vakıflar kanalıyla adada ve Kandiye'de varlık gösteren birçok tarikat ve bunların tekkeleri ile cemaat idaresi oldukça sıkı bağlar içerisindeydi. Cemaat idaresi kimi zaman bu tekkelerle ortak varisçi olabilmekte ve vesayet davalarında maddi imkânı bulunmayan tekkelerin dava masraflarının ödenmesi için borç verebilmekteydi.⁵³ Bu sıkı bağlardan anlaşıldığı kadarıyla cemaat idaresi, tarikatlar ve tekkeleri ile hukuki, ekonomik ve sosyal açılardan iç içe geçmiş bir tablo sergilemektedir.

Müslüman cemaatinin ibadethanelerine din görevlisi tayini cemaat idaresinin sorumluluğundaydı. İmam, müezzin, cami hizmetlisi gibi görevliler Cemaat-ı İslamiye İdareleri tarafından görevlendirilmekte ve maaşları bu kurumlar tarafından ödenmekteydi.⁵⁴ İdari görevliler dışında, cemaat idaresine bağlı sayıca en fazla olan görevli grubunu dini görevliler oluşturmuyordu. Sürekli hizmet verenler dışında, geçici süreler içinde görev yapanlar da mevcuttu. Özellikle Müslümanlar için oldukça önemli olan ramazan ayında teravih namazının kılınması için ya da camilerin temizlik işlerinin yürütülmesi için görevliler geçici süreliğine köylerde ve kent merkezindeki camilerde görevlendirilmekteydi.⁵⁵ Dini görevlilerle ilgili bir başka ayrıntı da dini hizmet veren bu kişilerin, görevlerini layıkıyla yerine getirme-

leri için azami özen gösterilmesidir. Özellikle bu konularda gelen şikâyetleri cemaat idaresi dikkate almakta, gerektiğinde görevliyi değiştirmekte ya da uyarmaktaydı.

Müslüman mezarlığının bakım ve korunmasından sorumlu bir görevliye de Cemaat-ı İslamiye İdaresi tarafından maaş ödendiği anlaşılmaktadır. Müslüman mezarlıklarının korunması ve bakımı sorunu Kandiyce Cemaat İdaresi için oldukça önemliydi. Özellikle Hanya Kapısında bulunan mezarlıkla ilgili kararlara kayıtlarda oldukça sık rastlanmaktadır. Mezarlık bekçisinin kimi zaman mezarlığa küçükbaş hayvan sokması sorun olurken, kimi zaman da mezarlıkta yetişen otların temizlenmemesi sorunları kayıtlara geçirilmiştir. 1919 yılına ait bir kararda, Hanya Kapısı dışındaki mezarlığa bekçi Evtaki Birog tarafından küçükbaş hayvan sokulduğu, bundan dolayı mezarlığın zarar gördüğü bildirilmiş, bu nedenle mezarlığa yeni bir bekçi atanmasına karar verilmiştir.⁵⁶ Kararlardan anlaşıldığı kadarıyla, cemaat idaresi mezarlıkların zarar görmemesi ve bakımlarının yapılması için mutlaka bir bekçi atanmasına özen göstermiştir.

Bunların dışında Müslümanların kutsal günleri olan ramazan ve kurban bayramlarında, cemaat idareleri fakirlere özel olarak yardımda bulunmaktaydı. Ramazan ve kandillere özgü bir uygulama olarak, lavanta yağları ve kandiller alınmakta bu kutsal ay ve günlere ilişkin özel hazırlıklar yapılmaktaydı. Bir karar örneğinde, regaip gecesinin de içinde bulunduğu mart ayı boyunca yanacak kandillerin “mürettebatı” için gereken ödenek ayrılmasına karar verilmiştir.⁵⁷ Aynı yıl gider kalemleri içinde yer alan birimlerden biri de kandiller için alınan lavanta yağlarıdır.⁵⁸ Bu dönemde camilerin giderlerinin arttığı anlaşılmaktadır. Süpürge, mum, pamuk vb. malzemelerin bu dönemlerde eksik olmamasına ve camilerde işlerin aksamamasına özen gösterilmektedir. Müslümanlar için kutsal olan bu dönem ve günlerde, cemaat idaresinin dini işlevlerinin daha fazla ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Cemaatinin ibadetlerini ve geleneksel alışkanlıklarını rahat bir şekilde sürdürebilmeleri için idare elinden geleni yapmaktadır.

Müslüman cemaatin dini olarak nitelendirilebilecek birçok işinde, bahsedildiği gibi cemaat idaresi devreye girmektedir. Hukuksal sorunları, Yunanistan mahkemelerinde çözümlenmesine rağmen, bu dönemde ge-

leneksel İslam mahkemeleri olan “kadı mahkemelerinin” de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. 1910 yılından sonra görev tayinleri sorun olan kadılar,⁵⁹ Osmanlı yönetiminin adadaki son sembolleriyken, 1913 yılından sonra İslam dininin sembolleri haline gelmişlerdi. Görevleri neredeyse sadece evlilik işlemleri ile sınırlandırılan bu mahkemeler, 1913 yılından sonra Hanya, Resmo, Laşit, ve Kandiye’de varlıklarını sürdürdüler.⁶⁰ Ne var ki varlıklarını bildiğimiz Kandiye defterlerine ulaşma olanağımız olmadığı için⁶¹ bu süre içinde kadılık kurumunun işleyişi hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz.

İncelediğimiz döneme denk gelen Hanya’ya ait bir sicilde⁶² çok sayıda evlilik ve boşanma kaydı bulunmaktadır. Kayıtlardan edinilen bilgiye göre, kişilerin evlenmelerine mani bir hal olmadığı muhtar tarafından bildirilmekte, nikah imam tarafından kıyılıp sicile işlenmektedir.

İncelediğimiz dönemde Kandiye’de kadı mahkemesi olduğuna ilişkin tek bilgi şudur: 1921 yılına ait bir kararda Kadiriye tarikatı üyeleri tekke görevlisi ile ilgili bir problemin çözülmesi için cemaat idaresine başvurmuş, idare ise bu konunun kendi yetki alanları dışında olduğunu olayın çözümü için şer’i mahkemeye başvurulması gerektiğini belirtmiştir.⁶³

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin Sosyal İşlevleri

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin sosyal faaliyetlerinin büyük bir bölümünü, topluluğun fakir bireylerinin geçimini temin etmek oluşturuyordu. Nükhet Adıyeke, Yunanistan genelindeki karar defterlerinde yüzlerce fakir aileye, eşi öldüğü için geçimini sağlayamayan kadına veya bakacak kimsesi olmayan yaşlı insanlara maddi yardım sağlandığına ilişkin kararlara bol miktarda rastladığını belirtmiştir.⁶⁴ Bu saptamayı Kandiye özelinde de görmek mümkündür. Cemaat idaresine ait karar defterlerinde “efkâr-ı fukaradan olan” birçok kişinin cenaze işlemlerinin yürütülmesine ve masraflarının karşılanmasına ilişkin kararlar yer alır. Fakir halktan ölen kişilerin geride bıraktığı çocukların bakımları ve giderleri için de birçok kararda ödenek ayrılmıştır. Mahalleli veya mahallenin ihtiyar heyeti, cemaat idaresine dilekçe ile başvurarak bu gibi kişilerin durumu hakkında bilgi vermekte ve Cemaat-ı İslamiye İdaresi’nden yardım talep etmekteydi.⁶⁵ Bazen de cema-

at idaresi herhangi bir başvuru beklemeksizin, yöresinde yardıma muhtaç olanların tespiti amacıyla girişimde bulunuyordu.

Cemaat-ı İslamiye İdaresi sadece kendi gelirlerinden fakirlere yardım etmekle kalmaz, başka kurumlarca sağlanan yardımları dağıtmada da aracılık eder. İstanbul Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin 1923 yılı Ekim ayında Hanya'da bulunan fakir Müslümanlara dağıtmak üzere gönderdiği yaklaşık 90.000 drahmi, cemaat idaresi tarafından dağıtılmıştır.⁶⁶

Cemaat İdaresi ihtiyaç sahiplerine maddî destek sağlarken, diğer taraftan varlıklı ailelerin yetim kalan çocuklarının korunması ve onlara miras kalan malların sağlıklı bir şekilde idare edilmesiyle de yakından ilgilenmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu yönetimi döneminde eytam meclisleri tarafından yürütülen bu görev, bütünüyle cemaat idarelerine aktarılmıştı.⁶⁷ Yasal olarak tayin edilen vasiler, cemaat idaresinin denetiminde ve Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin kararıyla yetimlerin malları üzerinde tasarruf hakkını kullanabilmekteydiler. Özellikle vasi tayini işlemleri ve yetimlere ailelerinden kalan malların tasarrufu konusunda cemaat idaresi oldukça titiz davranmaktaydı. Ölen kişinin ardından, akraba meclisi olarak anılan, muhtemelen ailenin birinci dereceden yakınlarının yer aldığı bir komisyon oluşturuluyordu. Söz konusu komisyon, ihtiyar meclisine vasi olabilecek kişiyi öneriyor ve ihtiyar meclisi aracılığıyla cemaat idaresi resmi vasiyi tayin ediyordu. Vasi tayininden sonra kalan mallar, çocukların geçimi için en uygun şekilde değerlendiriliyor ve çocukların maddi bir sorun yaşamamasına dikkat ediliyordu. Kalan malların değerlendirilmesi, kimi zaman satış işlemleri sonrasında elde edilen nakdin Girit Bankası'na yatırılması şeklinde olurken kimi zaman da elde edilen para farklı bir iş koluna yatırılarak çocukların uzun vadede geçimi sağlanmaya çalışılıyordu.⁶⁸ Çocuklar 21 yaşına girdiklerinde mallarını idare etme yetkisine sahip olmakta ve vasinin yetkisi hukuki olarak sona ermekteydi.⁶⁹

Son derece ilginç bir biçimde, Cemaat-ı İslamiye İdareleri, Müslüman cemaatin sağlık sorunları ile de yakından ilgileniyordu. Hastalık nedeniyle gözleri kör olan bir Müslümanın ameliyat masrafı, romatizma hastalığından şikâyetçi olan bir diğerrinin kaplıca tedavisi masrafı, şeker hastalığı nedeniyle hiçbir işte çalışamayan bir Müslümanın ise ailesinin geçim

masrafı gibi giderlerin Cemaat-ı İslamiye İdaresi bütçesinden karşılandığına ilişkin belgelere rastlanmıştır.⁷⁰ 1918 yılında Kandiye’de salgın hastalığa yakalanan amelelerin ailelerine yardım yapılmasına karar verilmiş ve çoğunun ölmesi üzerine ailelerine toplam 1.000 drahmi yardım yapılmıştır.⁷¹

Bu yardımlar dışında, büyük ihtimalle güvenlik kaygısıyla kırsal alanlardan şehir merkezlerine göç eden Müslümanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için idare, muhacirlerle ilgileniyor ve çoğunlukla maddi durumları kötü olan göçmenlerin cenaze masraflarını üstleniyordu.⁷²

Anadolu’daki Türk-Yunan savaşına denk gelen 1920’li yıllara ait kararlarda, Anadolu’dan Girit’e esir olarak gelen ya da kaçan askerlere yardım edildiğine rastlanmaktadır. Askeri hastanede ölen Sivas vilayetine bağlı Mustafa adlı esirin cenaze işlemlerinin masrafı⁷³ ve Antalya’nın Ovacık Köyünden olan esir askerin cenaze masrafları, cemaat idaresi tarafından karşılanmıştı.⁷⁴ Kayıtlarda rastlanan bir başka ilginç örnek de Edirne’nin Yunanistan tarafından işgal edilmesi sırasında Girit’e kaçan bir çocuk için bazı kıyafetler alınması ve Edirne’ye geri yollanmasıdır.⁷⁵

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin Eğitim-Öğretime Yönelik İşlevleri

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin en yoğun olarak ilgilendikleri konulardan biri Müslüman cemaatin eğitim faaliyetleridir. Cemaat idaresinin alt komisyonlarından biri de maarif komisyonudur.⁷⁶ Maarif komisyonu, eğitimle ilgili vakıfların gelirlerini toplamak, cemaat okullarının her türlü maddi ihtiyaçlarını karşılamak, öğretmenlerin maaşlarını ödemek ve öğrencilerin eğitiminin devamı adına her türlü soruna çözüm getirmekle yükümlüydü.

Cemaat idaresi, eğitime ilişkin konularda doğrudan merkez heyetinde kararlar alabildiği gibi, maarif komisyonunu da yetkili kılabilmekteydi. Selanik, gayri resmi anlamda cemaat idaresinin en üst kurumu olduğundan, burada çok daha yaygın bir alana hitap eden ve daha fonksiyonel bir maarif komisyonunun varlığı tespit edilmektedir.⁷⁷

Eğitimin devamlılığını sağlayan ve okulların her türlü ihtiyacını karşılayan en önemli kaynakların başında, cemaat idaresine bağlı ya da maariife tahsis edilen vakıflar gelir. Ancak, cemaat idaresi maddi durumu elverdiği ölçüde velilerden de bir miktar eğitim ücreti toplamaktadır.

Öğrencilerin ve öğretmenlerin okula devamını izleme ve bu yolla Müslüman cemaatin eğitiminde süreklilik sağlama çabası da cemaat idarelerinin dikkate değer girişimlerindendir. Kandiye Cemaat İdaresi eğitim-öğretim yılı başlamadan önce özellikle kırsal alana görevlilerini yollayarak, okula gelecek öğrencilerin listesini çıkarmakta; eğitim dönemi başladığında gelmeyen çocukların ailelerine haber yollayarak, öğrencilerin okula devamını sağlamaya çalışmaktaydı.⁷⁸ Cemaat idaresi öğrenciler kadar öğretmenlerle de özel olarak ilgileniyordu. Genelde üç yıllık bir süre için atanan öğretmenlerin görev süreleri bittiğinde, yeni öğretmenler görevlendirilmekteydi. Öğretmenlerin yeterli düzeyde Türkçe ve din bilgisine sahip olmalarına özen gösteriliyordu.⁷⁹ Öğretmenlerin görevlerini yerine getirmelerinin takibi ve devamsızlıklarının cezalandırılması da cemaat idarelerinin bir başka çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçerli mazereti olmaksızın derslerini aksatan öğretmenler önce uyarılıyor, ardından maaş kesimi cezası uygulanıyor, bu iş alışkanlık haline geldiğinde ise görevden uzaklaştırılıyordu.⁸⁰ Öğretmenleri görevlendiren ve maaşlarını ödeyen cemaat idareleri olduğu için, bu uygulama da kurumca gerçekleştirilmekteydi. Müslüman okullarında öğretmen görevlendirilmesine ilişkin birçok örnek, karar defterlerinde mevcuttur; atanan öğretmenlere ilişkin Yunanistan Maarif ve Mezahip bakanlıklarına bilgi verildiği de kararlardan çıkan bir başka sonuçtur.⁸¹

Maarif gelirlerinin önemli bir kısmı, öğretmen maaşlarına harcanmış gibi, bir kısmı da okullarda sağlıklı bir eğitim öğretim yürütmek amacıyla ihtiyaçların karşılanmasına sarf edilmekteydi. Cemaat idaresi, okulların tatil edildiği dönemlerde eksik malzemenin satın alınması, kırık eşyanın tamiri ve yazı tahtalarının boyanması için gereken masrafları karşılayarak, okulları yeni eğitim öğretim yılına hazırlıyordu. Okulların fiziki durumunun sağlık açısından uygun olmasına dikkat eden idare, en uygun fiyata en iyi malzemeyi almak için uğraşıyordu.⁸²

İncelenen kayıtlardan Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin Müslüman çocukların eğitimleri konusunda tüm olanaklarını seferber ettiği anlaşılmaktadır. Kandiye Cemaat İdaresi özellikle 1919 yılından itibaren girdiği maddi zorluklara rağmen, eğitimin aksamaması için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Cemaatin gider kalemleri içinde eğitim masrafları ciddi bir

paya sahiptir. Özellikle okul tamiratları, öğrencilere kayıt parası ve kırtasiye masrafları için yapılan yardımlar, eğitim masrafları içinde önemli kalemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kayıtlarda, yaşadığı yörede eğitimini tamamlama fırsatı bulamayan gençlerin, eğitim amacıyla başka yörelere gönderilmesinin de cemaat idarelerince sağlandığına dair örneklerle rastlamak mümkündür. Rum İnas okulunu bitirmiş olan Saadet Musazapola isimli genç kız başarılı bir öğrencidir ve eğitimine devam etmek istemektedir. Ancak genç kızın maddi durumu iyi olmadığından, Darül-Muallimata kaydı için gereken 50 drahminin cemaat idaresi tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.⁸³ Yine bir başka örnekte, İstanbul Sanayi Mektebi öğrencisi olan İbrahim'in yetim kalması üzerine, okul masraflarının Cemaat-ı İslamiye İdaresi tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.⁸⁴

İncelenen kayıtlarda Müslüman öğrencilerin sorunlarını cemaat yönetimine karşı çok rahat bir şekilde dile getirebildikleri görülür. Özellikle Rum idadisine devam eden öğrenciler, okullarında yaşadıkları aksaklıkları ya da eksikleri sık sık cemaat idaresine verdikleri dilekçelerle dile getirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Kandiye'de "idadi" seviyesinde Müslüman okulu yoktu, çünkü idadiye devam eden öğrencilerin tamamı Rum okullarında öğrenim görmekteydi. Bu durum öğrenciler için özellikle Türkçe ve din bilgisi anlamında sorun oluşturunuyordu. Öğrenciler bu alanlarda eksik kaldıklarını belirterek ayrı bir öğretmen talep etmiş, cemaat idaresi de bu talebi yerinde bularak, okul dışındaki zamanlarda Türkçe ve din dersleri vermek üzere öğretmenler görevlendirmişti.⁸⁵

Savaş yıllarında Müslüman maarifine yoğun bir baskı uygulandığı kararlardan anlaşılır. Özellikle okulların askeri birliklerce işgal edilmesi ciddi sıkıntı yaratmıştı. Kandiye merkezindeki Mekteb-i Kebirin ve İslam Zukûr Mektebinin 1919 yılında askeri birlikler tarafından kullanılması, okullarda eğitim öğretimi aksatmış, binalar bu süreçte ciddi hasar görmüştü. Kararlarda askerlerin binaları çok kötü kullanmalarından yakınılmakta ve okul müdürlerinin dilekçelerinde mevcut durumun düzeltilmesi talep edilmektedir.⁸⁶

Cemaat-ı İslamiye İdareleri her ne kadar yeni okullar açmaya özen gösterse de, Kandiye özeline inildiğinde bazı okulların öğrenci sayılarında-

ki azalmalardan ya da masrafların karşılanamamasından dolayı özellikle 1919 yılından sonra kapatıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca her okulda bulunması gereken hademe gibi görevlilerin maaşları çok fazla külfetli olacağından, bu görevlilerin seyyar olması kararı alınmıştır. Söz konusu dönemde cemaat idaresi her anlamda bir küçülme içine girmiş, bu durumun elbette eğitim alanına da yansımaları olmuştur.

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin Ekonomik İşlevleri

Cemaat-ı İslamiye örgütleri idari ve ekonomik açıdan bağımsız kuruluşlardı; herhangi bir dış denetim söz konusu değildi, denetim yine kurumca sağlanıyordu.⁸⁷ Cemaat idareleri, faaliyetlerini sürdürebilmek için ekonomik güçlerini artırmanın yollarını aramıştır. Kandiyeye Cemaat-ı İslamiye İdaresi genel olarak birbirine denk gelir ve gidere sahipti. Kurumun her türlü gelir ve giderinin kontrol edildiği ve hesabının tutulduğu bir sandık mevcuttu ve cemaat idaresi yönetim kurulu üyelerinden bir kişi sandık emini olarak atanmaktaydı. Bu sandık emini, cemaat idaresinin her yıl gelir ve giderlerinin belirtildiği bütçesini hazırlamakla görevliydi.⁸⁸

Cemaat idareleri toplanan tüm vakıf gelirlerini ve diğer gelirleri Yunan bankalarına yatırmaktaydı. Atina Bankası ve Yunan Milli Bankası, cemaat idarelerinin hesaplarının bulunduğu bankalardı.⁸⁹ Girit'te ise cemaat idareleri mali işlerini genel olarak Girit Bankası aracılığıyla yürütmekteydi. Kandiyeye Cemaat İdaresi aylık ve yıllık gelirlerini dönem dönem bankaya yatırmakta, ihtiyaç olduğunda bankadaki parasını kullanmaktaydı. Yetimlerin miraslarını, vasiler Girit Bankası'na faizle yatırıyordu. Ekonomik sıkıntıların yoğun olarak yaşanmaya başladığı dönemlerde, cemaat yönetimi kurul kararı ile söz konusu bankalardan faizle borç almıştır. 1920 yılı Haziran ayında Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi bankadan faizle borç alabilmek için vakıf mülklerinden iki adet dükkânı rehin vermek zorunda kalmıştı.⁹⁰

Cemaat-ı İslamiye İdareleri tüm vakıf ve diğer gelirleri için Yunan hükümetine gelir vergisi ödüyordu. Kandiyeye Cemaat İdaresi Eylül 1918-Mart 1919 dönemini kapsayan yedi aylık süre için 1.626 drahmi 50 leptalık gelir vergisi ödemişti.⁹¹ Cemaat idaresi ayrıca kendi idaresinde bulunmayan vakıflara ait tekkelerin vergilerini zamanında ödemeleri için de çaba harcamaktaydı.

Sandıkların bütçeleri incelendiği zaman, gelirlerinin ve harcama kalemlerinin hemen hemen birbirlerine yakın olduğu görülmektedir.

Cemaat İdaresinin Gelirleri

Cemaat-ı İslamiye sandığının gelir bölümünde en büyük pay, vakıf mülklerinden sağlanan kira (icar) bedellerine aittir. Evkaf mülkleri açık artırma (müzayede) usulüyle kiralanmakta ve kira bedelleri mülkün cinsine göre aylık ya da yıllık olarak alınmaktaydı. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait gelir defterlerinde bulunan tahsilât kayıtlarından, bu tür mülklerin cinsleri de tespit edilebilmektedir. Evkafa ait mülklerden evler çoğunlukla kiraya verilmekte ve kira bedeli aylık olarak tahsil edilmektedir. Sandık emininin imzasıyla kayda geçen tahsilâtlarda kiracıların (müstecirlerin) adı ve imzası da yer almaktadır.⁹²

Şehir çarşısındaki vakıflara ait dükkânlar, Cemaat-ı İslamiye İdaresi tarafından kiralanmakta ve kira bedelleri bu kurumlar tarafından tahsil edilmekteydi. Tahsilât genellikle aylık ya da yıllık olarak kiracıdan alınıyor ve kayda geçiriliyordu.⁹³ Kiracı dükkâna yaptığı tamirat masraflarını kira bedelinden düşme hakkına sahipti. Cemaat idaresi kiraya verilen mülkleri Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı gözetmeden kiralamaktaydı. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait genellikle ticari amaçla kullanılan mülklerden elde edilen paralar, gelir kalemleri arasında önemli paya sahipti. Bu mülkler arasında fırınhane, kahvehane, otel, gazino, mahzen ve depo gibi binaları sıralamak mümkündür. Kiralama işlemi sırasında bir adet kefilin de bulunması gerekmekteydi. Kiracı Müslüman, kefil gayrimüslim olabilirken, tam tersi olan kira işlemleri de söz konusudur.⁹⁴ Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin, vakıf mülklerinden elde ettiği gelirler yıllara göre değişiklik gösterir. Mülkün konumunun sahil ya da kent içinde merkezi bir yerde olup olamaması, ticari amaçlı kullanılıp kullanılmaması gibi durumlar kira bedellerini farklılaştırabilmektedir. Büyük çaptaki mülkler genellikle yıllık kiralanır.

Ticari potansiyeli olan ürünlerin yetiştirildiği bahçe ve tarlalar iltizam usulü⁹⁵ ile kiraya verilebiliyordu. Zeytin ve meyve ağaçları bulunan tarla ve bahçeler, hatta kimi zaman mezarlıklarda yetişen otlar, iltizam yöntemiyle bir ya da birkaç yıllığına kiraya veriliyor ve kiralama işlemlerin-

den idare önemli gelirler elde ediyordu.⁹⁶ Şaşırtıcı bir şekilde, gelir ve giderlere ilişkin kararlardan bambaşka konular hakkında da veriler elde edilebilmektedir. İltizam yöntemiyle yapılan kiralama işlemlerine ait bir kararda, her ne olursa olsun adadan ayrılma fikrinin Müslümanlar arasında çok yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. 1922 yılına ait bir iltizam kararında 300 m².lik bir emlak dört yıllık süreyle iltizama verilmiş, süre 1926 yılında dolmuştur.⁹⁷

Cemaat idareleri, kira gelirleri yeterli olmadığı veya kiralanan mülklerin masrafı kira bedelini aştığında, bu mülkleri satışa çıkarma kararı almıştır. Özellikle 1918 yılından sonraki kayıtlar incelendiğinde satış işlemlerinde artış görülür. Cemaat idaresi kimi zaman kendisine ait mülkleri kimi zaman kapatılan bir kurumun eşyalarını, kendisine miras kalan değerli eşyaları ya da mezarlık arsalarını satışa çıkarabilmektedir. 1921 yılına ait bir kayıta, tamamı Müslüman yedi kişiye mezarlıktan açık artırma yöntemiyle hisse olarak pay edilen arsalar satılmıştır.⁹⁸ Bir başka kararda mirasçısı olunan merhum Hamza Bey'den kalan inci, Kuyumcuzade Mithat Efendi'ye satılmış ve 400 drahmi gelir elde edilmiştir.⁹⁹ Mülk satışlarına ilişkin dikkat çeken bir başka nokta da, satılan mülkün, bulunduğu bölgenin ve çevresindeki yapıların herhangi bir karışıklığı önlemeye yönelik olarak, kararlarda en ince ayrıntısına kadar tarif edilmesidir.

Mülk ve miras kalan malların satışı dışında, Cemaat-ı İslamiye İdareleri, depolarında bulunan fazla eşya ve malzemeyi de sandığa gelir sağlamak amacıyla satışa çıkarabilmekteydi. Örneğin 1913 yılında Kandiye Karantina hanesine ait 11 parça eşya, Valide Cami-i Şerifi Meydanında açık artırma yöntemiyle satışa çıkarılmış ve 277 frank gelir elde edilmişti.¹⁰⁰

Cemaat İdaresinin Giderleri

Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin harcamalarının büyük bir kısmını görevlilere yapılan maaş ödemeleri oluşturmuyordu. İdari yapılanma içinde söz ettiğimiz gibi cemaat heyeti üyeleri maaş almaksızın, gönüllü olarak bu görevi yürütmekteydi. Ancak heyet başkanına “huzur hakkı” adı altında bir miktar maaş ödeniyordu. 1923 yılında, Selanik (Karaferiye) Cemaat-ı İslamiye İdaresi başkanı olan eski Bursa müftüsü Ömer Fevzi

Efendi bu görevi karşılığında cemaat sandığından ayda 500 drahmi,¹⁰¹ Kandiye Cemaat-ı İslamiye Müdürü Mehmet Halaçaki 1919 yılında 510 drahmi maaş almaktaydı.¹⁰² Bunun yanı sıra cemaat idareleri imam, müezzin, hatip ve hizmetli gibi dini görevlilere de maaş ödüyordu. Ayrıca maaş ödemelerinin önemli bir kısmı Müslüman okullarında görev yapan öğretmenlere yapılmaktaydı.

Müslüman cemaatin yaşadığı bölgelerde bulunan şer'i mahkeme görevlilerinin maaşları da cemaat idaresince ödeniyordu. 1914 yılında cemaat sandığından mahkeme-yi şer'iyeye tellalı Salih Ağa'ya yıllık 2154 "guruş" 10 para maaş ödenmişti. Aynı yıl mahkeme odacısının aylık 80 "guruş" maaşı Karaferye Cemaat-ı İslamiye sandığından sağlanmıştı.¹⁰³

Müslüman cemaatin farklı türde kamu hizmetlerini gören görevliler de maaşlarını cemaat sandığından almaktaydı. Karaferye'de, Müslüman okullarına pınar suyu taşıyan Sami Efendi'nin aylık maaşı 40 kuruş, Kandiye'de Hacı Peri Çeşmeleri su yollarının bakımını yapan bir görevlinin aylık maaşı ise 85 kuruştur.¹⁰⁴

Zaman zaman yaşanan ekonomik sıkıntı nedeniyle cemaat idareleri bu görevlilerin ve öğretmenlerin maaşlarını ödemekte hayli zorlanıyordu. Böyle durumlarda idare, maaşları sonradan birkaç aylık ödüyordu.

Maaşlar dışında, tercüme ve dava masrafları da bütçe için önemli gider kalemleri arasındaydı.

Gider kalemleri içinde Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin fakir ailelere yaptığı yardımlar ve cenaze işlemleri ayrı bir yer tutar. Kandiye cemaat idaresine ait kayıtlarda bu konulara yönelik bol miktarda karar örneği olduğundan bahsedilmişti. Bunun yanı sıra ramazanlarda, bayramlarda yapılan düzenli olmayan yardımlar ve bu dönemlere ilişkin harcamalar da bir başka gider kalemidir. Cemaatin sağlık sorunlarıyla ilgili harcamaların yapılması, maddi durumu zor olan öğrencilerin eğitim giderlerinin karşılanması gibi yardımlardan "sosyal işlevler" kısmında ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Bir başka masraf ise vakıf mallarının bakım ve tamir harcamalarıdır. Su yollarının onarımından cami kapılarının tamirine kadar tüm malların bakım ve onarımından sorumlu olan idarenin, bütçesinin önemli bir kısmı da bu gider kalemlerine ayrılmıştı.

Tüm bu harcamalar dışında, cemaat idaresinin yazışma ve kırtasiye gibi masrafların yanı sıra, su ve aydınlatma paralarını da ödediği kararlardan anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Bahsedildiği gibi Kandiye Cemaat-ı İslamiyesinin incelenen dönem içerisinde gelir ve giderleri yaklaşık olarak birbirlerine denkti. Ancak 1918-1919 yıllarından sonra özellikle kira gelirlerinde azalma başlamış ve satış işlemleri çoğalmıştı. Gelir dengesini daha çok satış işlemleriyle sağlamaya çalışan idarenin gider kalemleri arasında yer alan yardımlar aynı yıllarda artmaya başladı.

Cemaat idaresinin genel olarak gelir ve gider kayıtlarında oldukça titiz davrandığı anlaşılmaktadır. İdare, tüm gelir ve giderleri en ince ayrıntısına kadar kayıtlara geçirmiş ve bu konuya yönelik herhangi bir sorun yaşanmaması için azami özen göstermiştir. Alınan en küçük bir dosyanın parası bile kayda geçirilirken her türlü gelirin de ayrıntısı yine kayıtlarda verilmiştir.

KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİ

KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİNİN 1913-1923 YILLARI ARASINDAKİ GENEL GÖRÜNÜMÜ

Kandiye Müslüman cemaati 1913-1923 yılları arasındaki dönemde, hem dinsel hem etnik açıdan azınlık grubu olarak yaşadı. Cemaatin en önemli belirleyiciliği dindi. Yüzyıllardır Osmanlı devleti egemenliğinde asli unsur olan Müslümanlar, adanın resmen Yunanistan'a bağlanmasından sonra hukuki olarak da azınlık statüsüne gerilediler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerek büyük devletlerin “doğu sorunu” temelinde bölgedeki çıkar mücadeleleri, gerekse yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bağımsız olan Yunanistan'ın ada Rumları ile her konuda yürüttüğü işbirliğinin sonucu olarak, ada halkları sürekli olacak bir çatışma ortamı içine girdiler. Çatışma ortamı her iki topluluk arasındaki farklılıkları daha belirgin hale getirdi. Büyük devletlerin ve Yunanistan'ın bu farklılıklar üzerinden yürüttükleri temel politikalar ve hedefleri, Girit'te Müslüman ve Rum cemaatlerinin çok sayıda kayıp vermesiyle sonuçlandı. Böyle bir ortam içinde sayıları her geçen gün azalan Müslüman topluluk güvenlik kaygıları nedeniyle kırsal alanlardan büyük kentlere göç etmeye başladı. Aynı zamanda 1897 yılında adada muhtariyetin ilan edilmesinden sonra, Kandiye'de yaşanan çatışmalar ve Osmanlı askerlerinin çekilmesi sonucunda birçok Müslüman Anadolu'ya göç etti.¹ Bir arada olma duygusu, demografik olarak Rumlardan sayıca az olmaları, dinsel kimliklerini daha da ön plana çıkarmalarına neden olmuştu. 1913 yılından itibaren hukuki olarak da azınlık olmalarıyla birlikte Yunan uyruğuna geçen Müslümanlar, kendilerini din temelinde yani İslam kimliğiyle ifade etme yolunu seçmişlerdi. Söz konusu cemaatin ya da cemaatlerin etnik bir çatıdan çok, dini çatı altında birleşmeleri bilinçli bir tercih olmanın ötesinde, henüz “Osmanlılık” kimliğinden sıyrılamamaları ile daha çok ilgilidir. Olayın bir başka boyutu da Kemal Karpat'ın belirttiği gibi “Türk olma unsurunun Müslüman ol-

mayla eş anlam taşıması”² olgusunun Yunan uyruğunu alan Müslümanların kimliğini tanımlamada açıklayıcı olmasıdır.

Adada özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren gerek Müslümanlar gerek Rumlar tarafından yoğun olarak basın faaliyeti yürütüldüğü bilinmektedir. Belki de dinsel kimlik dışında Osmanlılık kimliğinin ön plana çıkarılmasında en büyük pay söz konusu basın faaliyetlerine aittir. Ada Müslümanlarının birçoğunun Türkçe bilmemelerine rağmen ısrarla Türkçe gazete çıkarmaları ve basımın devamlılığını sağlamada büyük özveride bulunmaları, “Osmanlılık mücadelesinin önemli bir yönünü açığa çıkarmaktadır.”³ İncelenen dönemde Kandiye’de Müslümanların çıkardığı herhangi bir gazeteye rastlamak mümkün olmamıştır. Hanya’da haftalık olarak yayınlanan ve 1924 yılına kadar yayınlandığı bilinen⁴ İstikbal gazetesinin 1910 tarihli nüshalarında Kandiye’de Müslümanların maruz kaldığı saldırılardan bahsedilmekte ve artacağı haber alınan bu saldırılara karşı ada Müslümanları uyanık olmaya ve birleşmeye çağırılmaktadır.⁵

İslam dininin tutkal görevi gördüğü Müslüman cemaat için birleştirici unsur Cemaat-ı İslamiye kurumlarıdır. Yunanistan devleti ile her türlü resmi işlerini bu kurumlar aracılığıyla yürüten Müslümanların cemaatleri içinde ve günlük yaşamlarına ait her detayda Cemaat-ı İslamiye İdarelerinin izlerini görmek mümkündür.

Cemaat idaresinin yetki sınırları Kandiye kent merkezini, çevre kazaları ve köyleri kapsamaktadır. İdare yetki alanına giren kaza sayısı, Osmanlı devletinin adadaki egemenliğinin son dönemlerindeki idari bölünme sonucunda ortaya çıkan sayılarla örtüşmektedir.⁶ Kayıtlardan görüldüğü kadarıyla Müslüman cemaatin kentin tüm kazalarında üyesi bulunmaktadır. Büyük ölçüde kent merkezine kayan Müslüman nüfus, az da olsa kırsal alanlarda da varlık göstermektedir.

Kent genelinde Müslüman nüfusun sayısına bakıldığında, daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi yaklaşık 12.000 kişiden bahsedilebilir. Ancak bu nüfusun kent ve kaza dağılımını yapmak, kaynaklarımızda yeterli veri olmadığından mümkün olmamıştır.

Kandiye Cemaat- ı İslamiye İdaresi 1913-1923 yılları arasında yaklaşık 12.000 Müslümanın temsilcisi ve koruyucusu konumundaydı. Cemaat

Harita I: Kandiye ve Kazaları

Kaynak: A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, Ek: 2.

idaresi hukuki ve sosyal koruyucu şemsiyesi altındaki Müslümanların adadaki son dönemlerini olabildiğince rahat geçirmelerini sağlamıştır.

Kandiye özelinde Cemaat-ı İslamiye İdarelerine ait karar örneklerinden çıkan sonuç, Müslüman topluluğun yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen, genel olarak çok kapalı bir topluluk olmadığıdır. Rum cemaatle ticari ilişkiler, komşuluk ilişkileri gibi sosyal yaşamın en önemli iletişim kanallarını hep açık olmuştur.

Kent merkezinde yaşayan Müslümanlar daha çok ticaretle uğraşırlar, kırsal alanlarda daha çok tarımla uğraşmaktadır. Kaynaklarımızda veri eksikliği açısından karşılaştığımız bir başka sorun, Müslüman cemaate ilişkin mesleki bilgilerin çok fazla yer almamasıdır.

Müslümanların aile yapılarına ilişkin detaylar ise kent merkezi ya da kırsal alan fark etmeden ilginç bir tablo çizer. İncelenen kayıtların neredeyse tamamında tek eşlilik görünürken, çocuk sayıları oldukça azdır.⁷ Müslüman topluluğa ilişkin bir başka özellik de çocuk ve gençlerin eğitime büyük önem verilmesidir. Eğitim kurumlarına devam eden öğrenciler incelendiğinde, kız ya da erkek ayrımı gözetilmediği ortaya çıkmaktadır.

Cemaat-ı İslamiyeye ait karar defterlerinden, genel olarak birbirlerine bağlı, ayrıca Rumlarla ya da kentteki farklı unsurlarla olabildiğince olumlu ilişkiler içinde olan bir cemaat tablosu çıkmaktadır.

MÜSLÜMAN CEMAATİN EKONOMİK DURUMU

Kandiye Cemaat-ı İslamiye karar defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla, çok varlıklı üyelerin oluşturduğu bir cemaat söz konusu değildir. Genel olarak kent merkezinde yaşayan Müslümanların ekonomik durumu kırsal kesimdekilere göre daha iyidir.

İncelenen karar örneklerinde, maddi olanakları yetersiz olduğu için cenaze masraflarını karşılamayacak birçok aile olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1922 yılına ait bir kararda “Ankebut Ahmet Paşa Mahallesinde ölen kura muhacirlerinden, Lifortini Karyesi’nden göç etmiş olan Timur Malkoki’nin techiz ve tekfini için 50 drahmi sarf edilmiştir”.⁸ 1920 yılına ait bir başka kararda, Sarraf Mehmed Paşa Mahallesinde vefat eden çizmecî Arab Ali, eşi cenaze masraflarını karşılayamayacak durumda olduğundan, masrafın Müessesat-ı Diniye sandığından karşılanması talep edilmiştir. Cemaat-ı İslamiye İdaresi, talebi değerlendirerek cenaze işlemleri için gereken masrafları üstlenmiştir.⁹ Karar örneğinden anlaşılabileceği üzere, cenaze işlemlerinin vefat eden kişinin ailesinin, yakınlarının, komşularının vb. kişilerin talepleriyle idare tarafından karşılanması söz konusudur. Talepler dışında, Cemaat-ı İslamiye İdaresinde görevli Müslümanların da maddi durumları yetersizse cenaze masrafları karşılan-

maktadır. 1919 yılına ait bir kararda, “Kandiye Müessesat-ı Diniye İdare-si Sandık Emmini Hüsnü Efendi’nin efkâr-ı fukaradan olması hem de hizmeti hasebiyle techiz ve tekfin işlerinin yapılması”¹⁰ şeklinde karar çıkmıştır. Cenaze masraflarının maddi yetersizliklerle karşılanmamasına ilişkin çok sayıda örnek, Müslüman cemaatin ekonomik durumuyla ilgili genel anlamda ipuçları verir.

Müslümanların Rum saldırıları sonucunda mevcut mallarını bile koruyamamaları, tarım alanlarını işleyememeleri, bu nedenle 1920’lere geldiğinde mülklerini satmak zorunda kalmaları birçok romanın ortak temasıdır.” Özellikle saldırılar nedeniyle kent merkezine göç eden Müslümanlar, geride bıraktıkları evlerini, tarlalarını ya yok pahasına satmışlar ya da satamadan köylerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Kent merkezlerinde yaşayanlar ise kimi zaman dükkânlarına kimi zaman kent çevresindeki bahçelerine gitmekte zorlanmışlardır. Bu süreçte Müslümanlar nakit sıkıntısı çekmeye başladıklarından, sahip oldukları mal varlıklarını satma yoluna gittiler. Tahmiscizade Mehmed Macit’in anılarında da aynı duruma ilişkin örneklerle ulaşmak mümkündür. Tahmiscizade’ye göre “Mübadele-nin gerçekleştirildiği tarihten üç yıl öncesi (1921) Müslümanlar şehir dışına çıkamaz olmuşlar, ellerinde bulunan tüm parayı harcamak, mallarını satmak zorunda kalmışlardır. Mübadele günlerine geldiğinde pek çoğu oldukça fakirdir.”¹² I. ve II. kuşak Kandiye mübadillerinden edinilen bilgiler de bu verileri desteklemektedir. Birçok Müslümanın 1920’li yıllarına geldiğinde mal varlıkları ciddi şekilde azalmıştır.¹³

Cemaat üyeleri gibi Cemaat idaresinin de 1918’den sonra gelir-gider dengesini sağlamak amacıyla, önceki yıllara oranla satış işlemlerine daha fazla başvurduğu görülür. İncelenen karar örneklerinde 1918 öncesi yıllara ait neredeyse tüm kararlarda, gelir kalemleri içinde kira en önemli yeri tutmaktadır. 1918 yılından sonraki kararlara bakıldığında önceki yıllarda hiç görülmediği kadar satış işlemlerine rastlanır. 1918 yılına ait karar örneğinde, Serturna Mahallesinde bulunan Dizdar Hüseyin Ağa vakfına ait bir hane ve bir müştemilat 1.111 drahmiye satılmıştır.¹⁴ Aynı yıla ait bir başka kararda, Areste Mahallesinde bulunan bir hane ve müştemilatı Penayoti Peratikaki’ye satılarak 12.102 drahmi gelir elde edilmiştir.¹⁵ Az da olsa satılan

bazı malları Müslümanların aldığı görülür. 1921 yılına ait bir kararda Müessesat-ı Diniye İdaresi'ne ait mezarlık arsalarından yedi hisse, tamamı Müslüman yedi kişiye satılmıştır.¹⁶

Kararlarda nadir de olsa Müslümanlar arasında çok varlıklı kişilerin olduğuna ilişkin örneklerle rastlamak mümkündür. 1919 yılından önce vefat etmiş olan Hamza Bey oldukça varlıklıdır. Kararlardan anlaşıldığı kadarıyla, Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi, Hamza Bey'in varisleri arasındadır. Ancak bu varislik işlemlerinin hukuki detaylarına ilişkin herhangi bir veriye ulaşmak mümkün olmamıştır. Hamza Bey'den miras kalan birçok emlak ve mücevherler bulunmaktadır.¹⁷ 1918-1919 yıllarına ait birçok kararda Hamza Bey'in mal varlığına ilişkin satış işlemlerine bol miktarda örnek göstermek mümkündür. Örneğin 1919 yılına ait bir kararda, Yerapetre'de bulunan Hamza Bey'e ait toplam 27 hisse olan emlak ve akaratın yedi hissesi Şeyh Ezrai tarikatına 14 hissesi Müessesat-ı Diniye İdaresi'ne aittir. Emlak, Kandiye'de yayınlanan Efimerisi gazetesinde verilen ilanla satışa çıkarılmıştır.¹⁸ 1918 yılına ait bir başka kararda Soydan Çarşısında Hamza Bey'e ait dükkânın kira bedeli olan 290 drahmi idare tarafından tahsil edilmiştir.¹⁹ Söz konusu mal varlıklarının satış ya da kira işlemleri sonucunda elde edilen gelirler ekonomik açıdan idare için destekleyici olmuştur.

Düzenli maaş alan Cemaat-ı İslamiye görevlilerinin de durumlarının çok iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Kararlarda hayat pahalılığı ve zamlar nedeniyle çok rahat geçinemediklerine ilişkin bol miktarda örnek göstermek mümkündür. 1919 yılında Kandiye merkezinde bulunan memurlar idareye bir dilekçe ile başvurarak "günden güne yükselen fiyatlar nedeniyle şaşkın ve perişan olduklarını ailelerine bakamayacak duruma geldiklerini" belirtmişlerdir. İdare bu talebi dikkate alarak zam yapmayı uygun bulmuştur.²⁰ 1919 yılına ait bir başka benzer kararda da "yirmi otuz kişi kadar" olan dini işlerle ilgili memurlar, idareye toplu olarak verdikleri bir dilekçe ile hükümet tarafından diğer memurlara yapılan zamları örnek göstererek zam talep etmişlerdir. Ancak idare, gelirlerinde herhangi bir artış olmaması nedeniyle yeterli miktarda zam yapamamış sadece 20'şer drahmiklik bir artış sağlayabilmiştir.²¹

Müslümanların Görev Aldıkları İşkolları

Müslümanların mesleki bilgilerine ilişkin ,bahsedildiği gibi çok detaylı veriler bulunmamakla birlikte, kent merkezinde yaşayan ya da idari görevlere sahip Müslümanlarla ilgili verilere ulaşmak mümkün olmuştur.

1919 yılına ait kararlarda Müessesesat-ı Diniye Müdürü Mehmet Emin Halaçaki, kâtip Aşçaki Hakkı Efendi, sandık emini ve tahsildar Raci Hasanzade Kazım Efendi, eytam nezareti kâtibi Meradaki Vefik Efendi, meclis kâtibi Odapaşaki Sıtkı Efendi, bina emini Nuraki Mehmet Efendi'nin isimleri geçmektedir.²² Müdür Mehmet Halaçaki'nin ismi 1921 yılına ait kayıtlarda da aynı görevle geçmektedir.²³ 1920 yılının hemen başında Kandiyeye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin idari görevlilerine ilişkin maaş dağılımı aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

Tablo I: Kandiyeye Cemaat-ı İslamiye İdaresi İdari Görevlilerinin 1919 yılı sonundaki maaş tablosu.

Görevli	Maaşı- Drahmi
Müessesat-ı Diniye Müdürü ve Eytam Nazım	510
Katip	410
Sandık Emmini ve Tahsildar	430
Daire-yi Mütercim ve Eytam Nezareti Katibi	430
Meclis Katibi	420
Bina Emmini	380
Katip Muavini	370
Mübaşir	270

Kaynak: VİBMA, Defter No. 707, Kandiyeye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3159, 21 Kanun-u Evvel 1335, s. 100-103.

İdari görevliler dışında, maaşlarını idareden alan birçok görevli bulunmaktadır. Bunlar arasında posta memuru, mezarlık bekçileri, okul bekçileri ve bakıcıları gibi görevliler sayılabilir. Kararlardan posta memurunun görevinin niteliği tam olarak anlaşılamamakla birlikte, Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne bağlı çalıştığı bilinmektedir.²⁴ İmam, müezzin, tekke görevlisi gibi birçok görevli, dini konularda hizmet vermekteyse de, karar örneklerinde maaş bilgilerinin detaylarına rastlamak mümkün olmamıştır.

Kent merkezinde yaşayan Müslümanların yoğunlaştığı işkollarından biri de ticarettir. Cemaat idaresine ait kahvehane, fırın, kasap gibi dükkânları işleten Müslümanların yanı sıra, kayıtlarda ayrıntılandırmadan sadece dükkân kiracısı olarak gösterilen birçok Müslümanın ismi geçmektedir. 1916-1918 yılları arasında Cemaat-ı İslamiye kiracıları arasında Müslüman olanlardan han işleten Hüseyin Bey Verikofaki, kahvehane işleten Mehmed Azizaki, Hüseyin İsmailaki'nin isimleri geçmektedir. Mülkün türü kısmında sadece dükkân olarak belirtilen mülklerin kiracıları arasında birçok Müslüman bulunmaktadır.²⁵

Kırsal alanlarda yaşayan Müslümanların tarımla uğraştıkları bilinmektedir. Zeytin, üzüm yetiştiriciliği ve bahçe tarımı Girit'te en temel geçim kaynaklarındandır.²⁶ Girit Müslümanlarının mübadele sonrasında Türkiye'de yerleştirilecekleri bölgeler genelde sahil kesimlerinde ve bu tarımın uygulanmasına uygun Edremit, Ayvalık, Çeşme, Urla vb. bölgeler olmuştur. Ticaretle uğraşan Girit Müslümanlarının ise İstanbul, İzmir, Bursa gibi ticaret kentlerine yerleştirilmeleri öngörülmüştür.²⁷

Pavlidis'in verilerine göre, Yunanistan ordusunda Müslüman cemaatten askerler de bulunmaktadır. "Yunan hükümeti mübadele şartlarını yerine getirirken, batı Trakya'da doğanların dışında bütün Müslüman asker ve subaylar ordudan terhis ettirilmiştir. Ancak Venizelos hükümetine bağlı Girit'te görev yapan bakanlardan biri, Müslüman subay ve güvenlik kuvvetlerinin mübadele dışında kalma istemlerini dile getirmiştir."²⁸

1921 yılına ait bir kararda, Yunanistan hükümeti, köylerde bulunan kolluk kuvvetlerinden yirmi kişinin, güvenlik gerekçesiyle aylık 35 drahmi maaşla merkezde görevlendirilmesini talep etmiştir. Kandiye Müessesat-ı Diniye İdaresi de bu talebi köylerin ileri gelenlerine resmi olarak bildirerek gerekenin yapılmasını istemiştir.²⁹ Müslümanların Yunanistan ordusunda askerlik yaptıklarına ilişkin verileri sözlü tarih görüşmeleri de desteklemektedir.³⁰

MÜSLÜMAN CEMAATİN SOSYAL YAPISI

Kandiye Müslümanlarının toplumsal yapısı, farklı nitelikte özelliklerin bir araya gelmesi ile oluşmuş bir bütündür. Her şeyden önce incele-

nen cemaat bir “ada” toplumdur. Coğrafyanın etkisi ile belirli bir fiziksel alana sıkışmış olan toplumun dinsel farklılıklara rağmen, birbirinden çok farklı yerleşim bölgelerine dağıldığını düşünmek çok mümkün değildir. Bir arada yaşama zorunluluğunun oluşturduğu ortam içinde, dini farklılıklar ada toplumu olmayan toplumlarda görüldüğü gibi toplumsal yapıyı çok kesin çizgilerle bölmemektedir. “Girit’te Müslümanlar ve Hristiyanlar Osmanlı’nın birçok yerinde olduğu gibi kalın çizgilerle ayrılmış olarak yaşamamaktadır.”³¹ XVIII. yüzyıla ait kayıtlardan edinilen bilgilere göre, ada içerisinde Müslüman ve Hristiyan halk öylesine birbirine benzemektedir ki Osmanlı devleti bu iki cemaati ayırtırmaya yönelik, özellikle de güvenlik kaygılarıyla tedbirler almaya çalışmıştır.³² Aynı semt, köy içinde bir arada yaşayan toplumun sahip olduğu geleneksel ve kültürel miras, Girit örneğinde büyük ölçüde ortaktır.

Osmanlı devletinin klasik iskân politikasını Girit’te uygulamaması, karışık evlilikler³³ vb. özellikler, Müslüman cemaati salt Osmanlı toplumsal yapısını özelliklerine ya da İslam fihhına göre açıklamayı olanaksız kılar. Osmanlı devleti adayı fethettiği dönemden itibaren klasik iskan politikasını Girit’te uygulamamıştır. Adaya Anadolu’dan Müslüman halk göçürülmüştür.³⁴ Dışarıdan herhangi bir göç olmadığı için yerli halkın bir kısmı Müslümanlaşmış ve Müslüman olan halk ile Ortodoks halk arasında evlilikler yapılmıştır. Müslüman ve Hristiyan topluluklar arasındaki belirgin ayrışma ise ancak XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Buna verilebilecek en temel örneklerden biri, Müslüman cemaatin ana dilinin Rumca olmasıdır. Rumca sadece Müslümanlar ile Rumlar arasında ortak iletişim aracı değil aynı zamanda Müslümanların kendi aralarında kullandıkları yegâne dildir.

Kandiye Müslümanlarının tamamının adanın yerli halkı olmadığı düşüncesi, kesin verilere ulaşamamakla birlikte çok da temelsiz görünmemektedir. Öncelikle Kandiye Akdeniz’de önemli liman kentlerinden biridir. Bu nedenle çok büyük miktarlarda olmasa da kent içinde demografik devinim olduğu kesindir. Kararlarda “*Arnavut, Arap*” gibi tanımlamalara ya da lakaplara rastlamak mümkündür. 1919 yılına ait kararda, Arnavut çocuğu olarak nitelendirilen Zakarin’e elbise ve ayakkabı alınması için gereken paranın ödenmesine karar verilmiştir.³⁵ 1920 yılına ait bir başka kararda ise

“çizmecî Arab Ali”nin talebinin karşılanmasına yönelik bir başka karara rastlamak mümkündür.³⁶

Girit’e özgü bu farklılıklara rağmen, incelenen dönemde topluluğun en belirleyici özelliği dini, yani Müslüman olmasıdır. Ayrıca İlber Ortaylı’ya göre Osmanlı İmparatorluğu’nda bölgeden bölgeye, şehirden şehre; hatta aynı şehirde mahalleden mahalleye, toplumsal yapıya ilişkin farklı renkler ve gelenekler göze çarpsa da; genelde “Akdeniz dünyasının binlerce yıllık bir ortak kültür çevresi olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.”³⁷

Müslüman Ailesinin Yapısı

En temel anlamıyla aile, toplumun temelini oluşturan en küçük birimdir. Genel olarak bir toplumdaki aile modellerinin, ait oldukları toplumun karakteristik özelliklerini yansıttığı düşünülür. Bu açıdan bakıldığında Kandiye Müslümanlarının aile yapıları hakkında edinebildiğimiz bilgiler de cemaate ilişkin genel bilgilere ulaşılmasında yol gösterici unsurlardan biri olmaktadır.

Vesayet ile ilgili karar listelerinden çıkan sonuca göre, cemaat içinde kesinlikle tek eşlilik yaygındır.³⁸ Adanın Yunanistan’a katılmasından sonra “evlilik işlemleri formalite açısından eski dönem özellikleri gösterse de hukuksal açıdan farklılık gösterip azınlık işlemi muamelesi haline gelmiştir.”³⁹

Genel çerçeveden bakıldığında Kandiye Müslümanlarının aile yapısının ataerkil olduğunu söylemek mümkündür. Ataerkil bir aile içinde erkeğin/babanın ve onun kararlarının egemen olduğu düşünülürse, kadının/annenin rolü babaya göre ikinci planda kalmaktadır. Kadının, ailenin erkeklerine bağımlılığı, evlilikten sonra da devam eder.⁴⁰ Ancak Kandiye özelinde tamamen geri planda kalmış, ev içinde yaşayan bir anne ya da kadın modelinden de söz edilemez.

İncelenen dönem içinde elde ettiğimiz eğitim verileri, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın tüm çocukların eğitimden yararlanabilmesi, bize cemaat içinde kadının da oldukça önemli bir yeri olduğunu gösterir. “Kadının aile ve toplum içindeki statüsü çocuklarının sayısı ve yaşlılık ile yükselmektedir.”⁴¹

Müslümanların özellikle de kadınların yaşamlarının büyük bir kısmını geçirdikleri evlerinin mimari yapı detaylarına ilişkin ayrıntılı bilgilere

ulaşmamız genel olarak mümkün olmasa da, kent merkezinde yaşayanların, çoğunlukla müştemilatları olan iki katlı evlerde yaşadıkları bilinmektedir. Kırsal alanlardakiler ise daha çok tek katlı evlerde yaşamaktadırlar.⁴²

Babanın erkek çocuklar, eşler ve torunlar üzerinde otoritesi vardır. Eğer baba öldüyse bu işleri yaşlı ağabey yüklenir. Ama bu, hukuki bir yetki değil; ailenin ilişkileri, mali işleri, etrafla olan sorunların çözümü ve aile bireyleri arasındaki hakemlikten ibaret, geleneksel bir görevdir.⁴³ Bireyin güvencesi ise kan bağıyla ait olduğu gruptur, ailesi için yaşar. Belirgin yapıdaki toplumlarda akrabalık ilişkileri, bir üretim, savunma ve yaşama biçimidir.⁴⁴ Özellikle Kandiye Müslüman cemaati için akrabalık olgusu oldukça önemlidir. Ölümle sonrasında geride kalan yetimler için amca, dayı, hala vb. birinci dereceden yakın akrabalar devreye girer. Yetimler reşit olana kadar bakımlarından akrabaları sorumludur.⁴⁵

Kararlardan çıkan bir başka sonuç, cemaat içinde hukuki statüsü tam olarak anlaşılamasa da akraba meclisi adı verilen bir kurumun varlığıdır. Söz konusu meclis ölüm durumlarında yetimler için vasiyi belirler ve ihtiyar meclisine önerilerini dilekçe ile bildirir. İhtiyar meclisi de bu yöndeki kararların tamamında, akraba meclisinden gelen dilekçelerde belirtilen kişilerin vasi olarak tayin edilmesini onaylar. Ayrıca vasi tayin edilen kişilerin nizamiye mahkemesinde de resmi olarak onaylanması gerekmektedir.⁴⁶ 1919 yılına ait bir kararda Yeni Cami Mahallesinde vefat etmiş olan Hasan Arifaki'nin yetim kalan üç çocuğuna yine Kandiye'de yaşayan Dobaraki Mustafa Bey vasi olarak atanmıştır. Vasi öncelikle yetimlerin mevcut durumlarının düzeltilmesini sağlar. Çocuklara babalarından kalan bir çift öküz, dört merkep ve bir takım araç gereçler nahiyenin "nizami dairesinde" müzayede ile satılacaktır. Satış işleminden elde edilen para ile öncelikle yetimlerin ailelerine ait borçlar ödenecek ve kalan para çocukların yaşamını en iyi şekilde devam etmesi için kullanılacaktır.⁴⁷ Aynı yıla ait bir başka örnekte de vasi olarak bayanların da atanabildiği anlaşılmaktadır. 1334 senesi Teşrin-i Evvel ayının başlarında vefat eden Nusret Efedadaki'nin yetim kalan iki çocuğuna Kandiye'de yaşayan Amilke Hanım vasi tayin edilmiştir. Vasilik nizamiye mahkemesinde onaylandıktan sonra Efedadaki'nin tüm mal varlığı satılmış ve elde edilen paradan çocuklara düşen pay vasilerine teslim edilmiştir.⁴⁸

Müslüman Aile içinde Çocuklar

Ailenin geleceğine yönelik ana unsuru ve tüm kültürel ekonomik faaliyetlerinin amacı çocuklardır. Toplumun geleceğinin şekillendirilmesinde en temel öge olan çocukların cemaat içindeki yeri önemlidir.

Çocukların bakımı, korunması, geleceklerinin güvence altına alınmasına ilişkin birçok veriye ulaşmak mümkün olmuştur. Örneğin Rayuka Köyünde vefat eden Mehmed Fakufalaki'nin çocukları Hasan ve Hüseyin'e vasi olarak Ahmed Osmanaki atanmıştır. Vasi merhumdan kalan tüm malları satıp, temin ettiği paranın tamamını yetim kalan çocuklar için kullanmakla yükümlüdür.⁴⁹ Bir başka kararda ise vasi olarak tayin edilen kişi kaybolduğundan yerine olabildiğince çabuk bir şekilde yeni bir vasi tayin edilmesine karar verilmiştir.⁵⁰ Öncelikle kararlardan anlaşıldığı kadarıyla Kandiyeli Müslüman cemaati aile yapısı içinde genel olarak çocuk sayısı çok fazla değildir. Kimi örneklerde yediye kadar çıksa da genel tablo içinde çocuk sayısı iki ya da üçtür.⁵¹

Çocuk üzerinde ailenin, akrabaların, mahalle ve cemaatin kontrolü vardır. İlber Ortaylı bu durumu, "bir içtimai destek mekanizması bir dayanışma"⁵² olarak yorumlar. Başarıya göre sevgi gösterme veya uygunsuz davranışı kınama, iyiyi ödüllendirme ve övmeye veya kötüyü yermeye ve yasaklama birlikte yürür. Doğan çocuğu aile kadar herkes kutlar, yaramazlık yapan çocuğu herkes kınar; cemaatin kurallarına uymayanın, aile üyeleri kadar herkes kulağını çeker.⁵³

Böyle kolektif yaşayan bir toplumda çocukların bakımı ve geleceğine ilişkin düzenlemeler son derece önemliydi. Ölüm, cemaati harekete geçiren, bireyin kaçınılmaz sonuydu. Değindiği gibi yetim kalan çocuklar için akraba meclisleri devreye girmekteydi. Yetimlere vasi tayini konusunda cemaat idaresinin oldukça titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Özellikle ailelerden kalan mal varlıklarının, reşit olana kadar çocukların geçimini sağlayacak şekilde korunması vasilerin görevidir. Kararlarda vasilerin "teminatlı" ya da "teminatsız" atanıp atanmayacağı özellikle belirtilmiştir. Yetimler reşit olduklarında miraslarının tasarruf hakkını elde ederler, ancak kardeşlerden birinin reşit olup, diğerinin ya da diğerlerinin henüz reşit olmaması durumunda, vasi görevine reşit olmayanlar için devam eder.⁵⁴ Vasi

ölür ya da kaybolursa, olabildiğince çabuk şekilde yeni vasi ataması yapılarak çocukların bu durumu en az zararla atlattması sağlanır.⁵⁵

Genel olarak değerlendirildiğinde, büyükler tarafından önemsenen korunan ve kollanan çocukların yaşamlarına en iyi şekilde devam edebilmeleri için cemaat idaresince her türlü olanak sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle kent merkezinde yaşayanların büyük bir kısmı okullara devam etmektedir.

MÜSLÜMAN CEMAAT VE EĞİTİM

Müslümanların Eğitim Kurumları ve Eğitimden Yararlanma Olanakları

“Pedagojik değişimin XIX. yüzyılda ortaya çıkışı gözlemlenmekle beraber; bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi çocuğa verilecek ilk eğitim dini eğitimidir. Ayrıca onun toplumsal kültüre uyumunu sağlayacak iki davranışın, (itaat ve edebin) öğretilmesidir.”⁵⁶ Toplumsal yapıya uyumlu bağlantılı olarak verilen dini eğitimin dışında, Kandiye’de Müslümanlara ait birçok eğitim kurumu mevcuttu. Bu kurumların bakım, tamir, personel gibi gereksinimlerinin cemaat idaresi tarafından karşılandığından daha önce bahsedilmişti.⁵⁷

Kırsal alanlarda bulunan ve temel seviyede eğitim veren okullar dışında, kent merkezinde Müslümanlara ait birçok okul bulunmaktaydı. Bu okulların varlığı ve verecekleri eğitimin niteliği Yunanistan tarafından hukuksal statüyle belirlenmişti. Atina Antlaşmasına bağlı üç numaralı protokol ile temel sınırları belirlenen Müslüman okullarının, Yunanca zorunlu olmak koşuluyla, varlıkları ve gelirleri de tanınmaktaydı. Bireylerden veya Müslüman ileri gelenlerinden oluşacak komisyon tarafından kurulacak okullar da aynı statüdeydi ve verilen eğitimde resmi programa uyuluyordu.⁵⁸

Kandiye’de Müslüman çocukların idadi seviyesine kadar gittiği okullar arasında erkek ve kız okulları, gece okulları “Mekteb-i Kebir” olarak geçen iki adet okul ve mahalle mektepleri yer almaktaydı. Genel olarak bu isimlerle kararlarda geçen okulların tam sayısını bilebilmek olanaklı değildir. Çünkü hem kent merkezinde hem de kırsal bölgelerde birçok ev, okul olarak kullanılmak üzere kiralanıyordu. İdadi seviyesinde eğitimlerini sür-

dürmek isteyen Müslüman gençler, Rum İdadi Mekteplerine devam ediyorlardı. Ayrıca Rum İnas Mekteplerine devam eden Müslüman kız öğrenciler de vardı.

Cemaat idaresinin karar defterlerinde eğitime ilişkin veriler genellikle belli başlı bazı başlıklar altında toplanmaktadır. Bu başlıklardan ilki, kız ya da erkek fark etmeksizin başarılı, ancak maddi durumu yetersiz öğrencilere yapılan yardımlardır. İdare kadar cemaatin üyeleri de eğitime önem verirler. Çocukları başarılı, ancak maddi durumları yetersiz olan aileler, cemaat idaresine dilekçe ile başvurarak okul taksitleri, kırtasiye masrafları gibi konularda maddi yardım talep edebilmektedirler. Özellikle Rum okullarına devam eden öğrencilerin maddi destek istediğine kararlarda bol miktarda rastlanır. Karamanaki Muhtar Efendi, Müessesat-ı Diniye İdare-si'ne başvurarak Rum Ticaret ve İdadiye mektebine devam eden iki oğlunun son altı aylık kayıt ücretleri ve kırtasiye masrafları için yardım istemiş ve idare toplam 60 drahmi yardım yapmayı uygun bulmuştur.⁵⁹ Benzer bir başka örnekte Rum İnas Mektebini bitiren Saadet Musazapola'nın Darü'l-Muallimata kaydı için gereken 50 drahmi, kızın fakir olması nedeniyle idare tarafından karşılanmıştır.⁶⁰ Bir başka kararda, Rum İdadi Mektebine devam eden öğrencilerden Mehmet Ali Bunalaki'ye kayıt ve okul masraflarının karşılanması için 35 drahmi yardım yapılması uygun görülmüştür.⁶¹ Aynı öğrenciye ilişkin bilgilere sonraki yıla ait kararlarda da rastlanır. Kararda, Mehmet Ali Bunalaki Rum İdadi Mektebinin ikinci sınıfından üçüncü sınıfına başarıyla geçmiştir. Ancak yeni dönemde de eğitim masraflarını karşılayamayacak durumda olduğundan, bu kez 50 drahmi yardım yapılması uygun görülmüştür.⁶² Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, idarenin bu konularda yaptığı yardımlarda süreklilik söz konusudur. Yardımlar başlığı altında değinebilecek bir başka nokta da, örneklerde görüleceği üzere kentteki Rum okullarının, kayıt parası olarak eğitim-öğretim dönemi içinde iki kez ücret almalarıdır.

Konuşma dilleri Rumca olan çocuk ve gençlerin, Rum okullarına devam etmekte herhangi bir sorun yaşamamaları onlar için bir avantaj olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, en azından gençlerin eğitimleri yarım kalmamaktaydı. Rum İdadi Mektebini bitiren öğrencilerden bazıları Ana-

dolu'ya giderek eğitimlerine devam etmişlerdi. Adı geçen Saadet Musazapola gibi Kenuryo kazasına bağlı Seferyana Köyünden İbrahim de eğitimine İstanbul'da devam etmişti. İbrahim'in vasisi idareye başvurarak İstanbul Sanayi Mektebi öğrencisi olan yetimin masraflarının karşılanmasını talep etmiş, idare de bu talebe olumlu yanıt vermişti.⁶³ Ne var ki karar defterlerinden elde edilen veriler ile sözlü tarih görüşmelerinden elde edilen veriler birbirini bu noktada çok desteklememektedir. Yapılan görüşmelerin hemen hepsinde I. ve II. kuşak mübadiller, ailelerinin adadaki yaşamları süresince eğitim olanaklarından çok fazla yararlanamadıklarını belirtmişlerdir.

Eğitime ilişkin verilerin toplanabileceği bir başka başlık, okulların fiziki durumlarının eğitim öğretime uygun olup olmamasıdır. Okula uygun olmayan binalar gerektiğinde tamir ettirilmektedir. Binalar farklı nedenlerle giderek yıpranmış ve çocukların sağlığına uygun olamayacak nitelikte ise başka binaların kullanılması uygun görülmekteydi. Kandiye'de bulunan yedi sınıflı İslam erkek okulunun müdürü Nuri Bey, Kandiye Müessesat-ı Diniye Müdüriyetine dilekçe ile başvurarak, okulun içinde bir süredir askerlerin bulunduğu bahsetmiştir. Askerlerin okulda kaldığı sürece binanın çok yıprandığını ve bu şekilde eğitime devam edemeyeceğini, binanın tamir edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu dilekçeye dayanarak idare, durumun tam olarak tespit edilebilmesi için bir keşif ekibini okula göndermiştir. Keşif sonucunda okul binasının tamiri için yaklaşık 1600-1700 drahmi gerektiği belirlenmiştir. Ancak askerlerin hâlâ binayı kullanmaları, ayrıca boşaltmalarının zaman alacağı gerekçesiyle, tamir için gerekli malzemenin değeri artabileceği için, uygun fiyatlı malzemelerin satın alınmasına karar verilmiştir.⁶⁴ Bir başka kararda Kandiye'nin Menufac Kazasına bağlı Linoritnu Köyünde kız okulu olarak kullanılacak evin tamiratına gereken 22 adet cam ve çimentonun gönderilmesi için okulun öğretmenini Seydaki İbrahim tarafından idareye dilekçe sunulmuştur.⁶⁵ Örneklerden de anlaşılacağı üzere Müslüman cemaat eğitime fazlasıyla önem vermekte ve idareye her türlü taleplerini bildirebilmektedir.

Eğitime ilişkin bahsedilebilecek bir başka konu da, okullara atanan görevlilerdir. Müslüman öğretmenlerin okullarda görev yapmalarıyla ilgili

Yunanistan Maarif ve Mezahip Nezareti'ne telgraf çekilmektedir.⁶⁶ Müslüman cemaatin üyesi olan öğretmenler, belirli süreler için göreve atanmakta, süre dolduğunda da görevden azledilmekteydiler. 1923 yılına ait bir kararda, Türkçe ve diniyat öğretmeni Nizamzade Asım Efendi'nin 15 ağustos 1923'te öğretmenlik izni bittiğinden görevinden azledilmiştir.⁶⁷ Öğretmenlikten alınan Nizamzade Asım Bey'in yerine aylık 400 drahmi maaşla Derişzade Hacı Ahmet Sami Efendi atanmıştır.⁶⁸ 1919 yılına ait bir kararda, Kandiye sakinlerinden Salih Afaki, dört sınıflı erkek okuluna seyyar bekçi olarak atanmayı talep etmiş, idare bu öneriyi uygun bulmuştur.⁶⁹

MÜSLÜMAN CEMAAT VE DİN

Girit'in Yunanistan'a bağlanmasından sonra Girit Müslümanları için din, azınlık psikolojisi içerisinde tam anlamıyla birleştirici bir anlam ifade etmeye başlamıştı. Yunanistan sınırları dahilinde yaşayan tüm Osmanlı vatandaşları artık Yunanistan vatandaşı olmuştu. Yunan uyruğu alan Müslümanlar kendilerini din temelinde yani İslam kimliğiyle ifade ediyorlardı.

1913 yılından itibaren Yunan uyruğuna geçen Girit Müslümanları adadaki son on yıllık dönemlerini Cemaat-ı İslamiye kurumlarının çatısı altında geçirdiler. Kurumun isminde yer alan "İslam" ifadesi aslında söz konusu azınlık cemaatinin kimliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kandiye özelinde cemaat üyelerinin günlük yaşamları derinlemesine incelendiğinde, yaşam alanlarının her boyutunda dinsel öğelere rastlamak mümkündür. Dinsel açıdan Kandiye'nin önemi, adada en fazla Müslümanın yaşadığı kent olmasıdır.

Kandiye'de Faaliyet Gösteren Tarikatlar

Tarikatlar ve tekkeler Osmanlı devleti içinde birer eğitim kurumu gibi çalışıyor, yeterli eğitim aldıklarını düşündükleri müritlerini toplum içine gönderiyorlardı. Bu yolla devlet, tarikatlar aracılığıyla toplumsal yapı içine sızarak egemenliğini daha sağlam bir hale getiriyordu.⁷⁰

Adanın fethi sırasında, yönetici-askeri sınıfla birlikte dervişlerin de fethe katılmaları ve hemen yerleşmeleri Girit'te İslamiyete geçişlerin yolu nu açmıştı. Kandiye'nin fethinin hemen ardından, Bektâşî tekkesi olan Ho-

rasanlı dergâhının kurulması ve postun serilmesi” İslama geçişleri kolaylaştırdı, aynı zamanda hızlandırdı.

XIX. yüzyılda “Meclis-i Vala”, Tanzimat Fermanı ile birlikte tekke düzenlerine, ihtiyaçlarına ve mali yardımlara karar veren organ olarak karşımıza çıkar.⁷³ 1852-1853 yıllarında Meclis-i Vala’nın kararıyla Rumeli, Arnavutluk, Yanya ve Girit’te çeşitli tekkelere aşçı ve gıda yardımı yapılmış, görevliler maaşa bağlanmıştır.⁷³

Osmanlı devleti ile koordineli hareket eden tarikatlar ve tekkeleri, kendilerini meşru bir zemin üzerine oturtmuşlardı. Adanın Yunanistan’a bağlanmasından sonra da Atina Antlaşmasına bağlı üç numaralı protokolün ilgili maddeleri Müslümanları dinsel konularda kendi içlerinde serbest bırakmıştı. Bu serbestlik çerçevesinde Müslümanların adadan ayrılmalarına değin birçok tarikat faaliyetlerine devam etmiştir.

Bektaşilik Kandiye’de en yaygın kabul görmüş tarikatlardan biridir. Hacı Bektaş-ı Veli tarikatın kurucusu kabul edilir. Tarikatın, ortaya çıktığı bölge Horasan olarak bilinmektedir.⁷⁴ Horasan’dan Anadolu’ya ve sonrasında Osmanlı devletinin fethettiği hemen hemen tüm Balkan coğrafyasına yayılan Bektaşiler, Girit’te de oldukça etkinlerdir.

1826 yılında Osmanlı devleti tarafından, neredeyse tüm topraklarının da yasaklanan⁷⁵ bu tarikatın faaliyetleri, Balkanlar’ın bazı bölgelerinde ve Girit’te yasaklanmamıştır.

İncelenen dönem çerçevesinde, üçüncü ve son devresini yaşayan tarikatın en yoğun faaliyetleri yine bu dönemde olmuştur.⁷⁶ Son dönemde Horasani Derviş Baba tekkesinin son postnişinin mütevellisi halife Cafer Sadık Bektaş Baba’dır.⁷⁷ Cafer Sadık Baba mübadele sonrası Tarsus’a yerleştirilmiştir ve manevi torunu Sevim Gül de bugün Mersin’de yaşamaktadır.⁷⁸ Bektaşî tarikatının, adada yürüttüğü faaliyetlerin oldukça kapsamlı olduğu bilinmektedir.

Diğer tarikatlarda olduğu gibi, Bektaşiliğin de bir bölgede yerleşmesi ve yaşaması için kent merkezlerinde olması gerekmekteydi. Dolayısıyla Bektaşiliğin kırsal alanlarda yaşaması ve yerleşmesi diğer tarikatlara göre daha kolay olmaktadır.⁷⁹

Kandiye’de Bektaşî tarikatının ve tekkelerinin dini faaliyetlerin yanı sıra günlük geçimlerini sağlayabilmek amacıyla ekonomik faaliyetler içine

girdiği kararlardan anlaşılmaktadır. Kandiye’de Topaltı arazisinde bulunan Bektaşî tarikatı, zeytin işletmek üzere, kâr amaçlı küçük ölçekli bir fabrika kurmuştu. Ancak fabrikanın hâsılatı dergâha yeterince gelir sağlamamıştı. Bu nedenle “21 bargir gücünde” yeni bir fabrika kurmak istemişler ancak yeterince paraları olmadığından Cemaat-ı İslamiye İdaresi’nden 6.000 frank talep etmişlerdi. İdare bu talebe olumlu cevap vererek, söz konusu miktarı tarikata vermeyi uygun bulmuştur.⁸⁰ Cemaat idaresi Kandiye’de bulunan tüm tarikatlarla benzer ilişkiler içindedir.

Kandiye’de etkin olan bir başka tarikat da Kadiriye tarikatıdır. Kurucusu Abdül Kadir Geylani kabul edilir. İslam tarikatları içinde en aşırı ritüellere sahip tarikatlardan biridir.⁸¹ Kent sınırları içinde birçok tekkesi ve dergâhı bulunan tarikatın idare ile oldukça girift ilişkiler içinde olduğu kararlardan anlaşılmaktadır. Ankebut Ahmet Paşa Mahallesinde Burhan Baba dergâhı, Mustafa Arif Baba tekkesi gibi tarikatın alt birimleri oldukça düzenli çalışmaktadır. Kendi içlerinde sıkı bir denetim uyguladıkları kararlardan çıkan bir başka sonuçtur. 1921 yılına ait bir başka kararda Burhan Baba dergâhında vakıf şartları gereğince sadece Kadiriye tarikatı kurallarının uygulanması gerekmektedir. Ancak bu dergâhta yönetici olan Sakalaki Timur Efendi, Rufai tarikatındandır. Sonradan anlaşıldığı kadarıyla Sakalaki Timur, dergâhta Kadiriye tarikatı kurallarına uymayıp Rufai tarikatı kurallarını uygulamak istemiştir. Bunun üzerine Kadiriye tarikatına mensup 49 kişi imza toplayarak dergâha Kadiriye tarikatından birinin atanmasını talep etmişlerdir. İdarenin ise bu talebe cevabı açıktır. Bu konunun kendi yetki alanları dışında olduğunu, olayın çözümü için şer’i mahkemeye başvurulması gerektiğini belirtir.⁸² Karar örneğinden farklı sonuçlar çıkarmak da mümkündür. İncelenen tüm kayıtlarda ilk kez şer’i mahkeme ibaresi geçtiği gibi, idare ilk kez bir talebi yetki alanlarının dışında olduğu gerekçesiyle uygulamaya koymamıştır. Bunun dışında adada varlığı anlaşılan, ancak bu karar dışında başka bir örneği olmayan Rufai tarikatının da Kandiye’de temsilcileri bulunduğu anlaşılmaktadır.

Karar defterlerinden edinilen bilgilere göre, Kandiye’de faaliyet yürüten bir diğer tarikat Nakşibendilerdir. Kurucusu Muhammed el-Buhari kabul edilir.⁸³ Buhara’da ortaya çıkan tarikat, Anadolu’nun İslamlaşması sı-

rasında bu coğrafyaya kadar varmış ve Osmanlı devleti aracılığıyla Balkanlara ve adalara ulaşabilmiştir. Kandiye’de Balta Camii Şerifi Mahallesinde bulunan ve Derviş Abdullah Paşa’nın kurduğu tarikatın dini lideri (halifesi) Mollazaki bin Mehmed, 1919 senesinde vefat etmiş ve yerine halife olarak Efdal bin Ethem atanmıştır.⁸⁴ Bunun dışında cemaat idaresi ile Nakşibendi tarikatı tekkelerinden Şeyh Ezrai tekkesinin merhum Hamza Bey’in ortak varisleri olduğundan önceki bölümlerde bahsedilmiştir.⁸⁵

Kandiye örneğinde verilere ulaşmamız mümkün olmasa da, adada özellikle Hanya merkezli Mevlevi tarikatını da görmek mümkündür. 1880 yılında Süleyman Şemsi Dede Efendi tarafından Hanya’da faaliyete başlayan tarikat,⁸⁶ oldukça önemli işler yapmıştır. Mübadele sürecinde Hanya’da Müslüman halka önemli ölçüde yardımcı olan tarikat ve üyeleri, mübadele anlaşması gereğince adadan ayrılmak zorunda kalmışlardır.⁸⁷

Sonuç olarak Kandiye genelinde kabul gören Bektâşi tarikatı dışında birçok tarikat, incelenen dönem içerisinde faaliyet yürütmekteydi. Genelde kendilerine ait vakıfları bulunan bu tarikatların maddi olarak sıkışıklıklarında idareden borç isteyebildikleri görülmektedir. Ekonomik desteği dışında, idarenin tarikatlara bağlı tekke ve dergâh çalışanlarını da hukuksal açıdan koruyup kolladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca tarikatların camilerine imam, müezzin gibi görevlileri yine cemaat idaresi atamaktadır.

KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATİNİN ADADAN AYRILIŞI

MÜBADELE SÖZLEŞMESİ

Lozan Antlaşmasına ek olarak Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan mübadele sözleşmesi, her iki devletin hedefi olan ulus devlet ideali açısından oldukça önemli anlamlar taşır. Mübadele fikri, Lozan görüşmelerinden önce de karşılaşılan bazı sorunlar nedeniyle gündeme gelmişti. Ancak kesin olarak uygulanması ve şartların belirlenmesi Lozan Antlaşması ile olmuştur.

Türk-Yunan toplumları arasında yaşanan sorunlar, uzunca bir tarihi sürecin sonucudur. 1830'da Yunanistan bağımsızlığını kazandığı sırada, nüfus açısından homojen bir yapıya sahipti. Ancak Teselya, Makedonya, Girit, Epir ve Ege Adalarının Yunanistan'a katılmasıyla nüfus yapısındaki türdeşlik değişmeye başlamıştı.¹

Yunanistan'ın bağımsızlıktan sonraki amacı, sınırları içinde yalnızca Yunanlıların yaşadığı bir devlet oluşturmaktı. Bu amaçla çizdiği sınırlar batı Anadolu bölgesine kadar uzanmaktaydı.²

Türkiye'nin emperyalizme karşı büyük bir başarıyla sonuçlandığı kurtuluş mücadelesi, Yunanistan ile yapılan bir dizi cephe savaşını içermektedir. Bu savaşların 1922 yılında Türkiye'nin lehine sonuçlanması, Türk-Yunan toplumları arasında demografik hareketliliği de beraberinde getirdi. Yunan ordusunun Büyük Taarruz Savaşında yenilmesinden sonra, 1922 Eylül ayından itibaren Rumların büyük bir kısmı Anadolu'yu terk etti.

Yunanlıların Anadolu macerasının savaşla son bulmasıyla birlikte Yunanistan'a büyük bir göç dalgası başlamıştı. Türkiye'de yaşayan Rumlar, Anadolu'da Yunan işgali sürecinde sergiledikleri tavır nedeniyle Anadolu'yu terk etmek zorunda kaldılar. Lozan görüşmelerinde Venizelos, İstanbul Rumları ve batı Trakya Türklerinin değişimi ile birlikte, batı Anadolu'daki Rum nüfusunun haklarını sürekli gündeme getirmiş, Girit politika-

larının devamını burada da yürütmek istemişti. Yunanistan, özellikle megalı idea çerçevesinde topraklarında tamamen Yunanlılardan oluşacak bir ulus devlet oluşturma amacını gütmektedir.³

Kurtuluş Savaşı yenilgisi ile göçmen akınına uğrayan Yunanistan, önemli ekonomik, siyasal, sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle Yunanistan bir taraftan Rum göçmenlerin terk ettikleri Türk topraklarına geri dönmelerini, diğer taraftan Anadolu'daki Rumlardan boşalan yerlere Yunanistan sınırları içinde yaşayan Müslümanların derhal nakledilmelerini istedi. Milletler Cemiyeti savaş sonucu ortaya çıkan bu göçmen sorununu incelemek için Dr. Nansen'i görevlendirdi. Nansen hazırladığı ilk raporunda Anadolu'dan Yunanistan'a giden Rumların oradaki Türklerin hayatını olumsuz şekilde etkilediğini, aynı şekilde Türkiye'de kalan Rumların da Türklerin baskılarından yakındıklarını belirttikten sonra, Yunanistan'daki Türklerle Türkiye'deki Rumların isteğe bağlı değiş tokuş edilmesi, İstanbul Rumlarının mübadele kapsamı dışında tutulmasını teklif etti.⁴

Lozan Konferansında 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda sadece mübadele sorunu gündeme getirilmişti. Lord Curzon'un çağrısı üzerine Nansen'in raporu dahilinde Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesi yapılması gereği ifade edilerek, kurulacak alt komisyonların çözüm için karar alabileceği belirtildi.

İsmet İnönü, Anadolu'daki barınma sorunun çözülmemesinden dolayı mübadele işleminin daha sonra yapılmasını istemiş ve İstanbul, İzmir'de yaşayan Rumların zorunlu olarak göç etmesine karşı çıkarak, göçün isteğe bağlı olmasında ısrar etmiştir. Lord Curzon ise gönüllü göç olursa işlemin çok uzayacağını iddia ederek zorunlu göç üzerinde durmuş, ekonomik anlamda Türkiye'ye zararı olacağı iddiasıyla İstanbul Rumlarının mübadele dışı tutulmasını savunmuştur.⁵

Mübadele görüşmelerini yapmak üzere kurulan, komisyona bağlı alt komisyonda ayrıca 13 oturum yapıldıktan sonra, 27 Ocak günü karara ulaşılmıştır. Türk-Yunan Ahali Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol 30 Ocak 1923'te Lozan Konferansı sona ermeden önce imzalanmıştır.⁶

Buna göre, İstanbul Rumlarından 30 Ekim 1918 tarihinden önce şehremaneti sınırları içinde oturanlar ve Batı Trakya Türkleri, 1 Mayıs

1923 tarihinden itibaren başlayacak mübadele kapsamının dışında bırakılmışlardı. Mübadeleye tabi bölgelerde 18 Ekim 1912 tarihinden bu yana göçmen durumunda olan ve yerlerini terk edenler, aileleri terk ettikleri halde kendileri Türkiye’de kalan Rumlar birinci dereceden mübadil sayıldılar.⁷

MÜBADELE HAZIRLIKLARI VE KANDİYE MÜSLÜMAN CEMAATI

Mübadele sözleşmesinin imzalanması ve işlemlerin tamamlanma süreci, mübadeleye tabi tüm bölgelerde olduğu gibi Girit’te de oldukça yoğun geçmişti.

Mübadele sürecinde Girit önemli noktalardan biridir. 1913 tarihine kadar geçen sürede, adada yaşanan gelişmeler çerçevesinde baskı ve zorlamalarla karşılaşan Müslümanlar, Anadolu’nun çeşitli vilayetlerine göç etmeye başladılar.⁸ 1913 yılından mübadele sürecine değin, toplu bir göç hareketinin gerçekleşip gerçekleşmediğine ilişkin veri olmamakla birlikte, Müslümanlara ait 1913-1924 yılları arasındaki nüfus verilerinin benzerliği, böyle bir göçün yaşanmadığı fikrini kuvvetlendirmektedir.

Sözlü tarih görüşmeleri, anılar ve romanlarda yer alan ortak tema, ada Müslümanlarının son 10-11 yıllık zaman dilimindeki yaşamlarının çok rahat olmadığı yönünde bir izlenim oluşturur. Örneğin Tahmiscizade Mehmet Macid, hatıralarında 1921 tarihinde artık Girit’te Müslümanların şehir dışına çıkamaz hale geldiklerini ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıklarını belirtir. Kurtuluş Savaşı sonucunda imzalanan Lozan Antlaşmasında yer alan mübadele sözleşmesi ile zorunlu nüfus değişimi kararı da Tahmiscizade’ye göre Girit Müslümanları için “ölümü hayata değiştirmek” anlamını taşımaktadır.⁹

Benzer sorunların dilekçelerle, dönemin Türkiye mübadele temsilcisi Tevfik Rüştü Bey’e iletildiği bilinmektedir. Antalya milletvekilleri Ahmet Saki ve arkadaşları, “Girit halkına yapılan işkencelerden” bahsettikleri 25 Ekim 1923 tarihli dilekçelerinde Girit Müslümanlarının bir an önce bu durumdan kurtulması için gerekenin yapılmasını istemişlerdir.¹⁰ Tevfik Rüştü Bey, doğu Makedonya ve Girit halkına yapılan kötü muamelenin durdurulması, ayrıca mallarına zorla el konulan halka, mallarının geri ve-

rilmesi konusunda Yunan hükümetinden teminat istemiştir. İstenilen teminat Yunanistan hükümeti tarafından verilmiştir."

Mübadele sürecinin adada ve Kandiye'de nasıl görüntüler oluşturduğu ile ilgili ulaştığımız veriler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Çalışmamızın temel malzemesini oluşturan, Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinde yer alan Kandiye Müslüman cemaatine ait kayıtlarda, ilginç bir şekilde mübadele sürecine ilişkin genel olarak çok fazla karara rastlanılamamıştır. Kayıtlar 1912-1913 yılından başlayıp, 1924 yılına kadar ulaşmakta, özellikle 1923 yılından sonraki dönemlere ilişkin karar örneklerinde mübadele işlemlerinin Kandiye'de nasıl yürütüldüğüne ilişkin çok fazla ipucu yer almamaktadır. Mübadeleye tabi Yunanistan topraklarındaki diğer Cemaat-ı İslamiye İdarelerine ait kayıtlarda örnekler mevcuttur.¹² Döneme ilişkin veri elde edilen tüm kaynaklarda ada Müslümanlarının maruz kaldığı baskı ve acılardan bahsedilirken, söz konusu arşivde bulunan kayıtların bu tip bilgileri birkaç örnek dışında neredeyse hiç içermemesi dikkat çeken bir olgudur. Bu durumun nedenleri ile ilgili farklı tartışmalar yürütülebilir. Ancak bu kayıtların aynı zamanda Yunanistan'ın resmi kayıtları olduğu gerçeği de göz önünde tutulmalıdır.

Mübadele sözleşmesinin imzalanmasından sonra Türkiye'ye getirilecek mübadillerin ihtiyaçlarına yönelik hazırlıklara başlanmıştır. İlk olarak, göçmenlerin Yunanistan'daki mallarının tasfiye işlemlerinin yapılması ve limanlara sevk edilmesi gerekmektedir.

Kandiye Müslümanları mübadele işlemlerini büyük bir şaşkınlık içinde karşılamışlardı. Adadan ayrılma düşüncesinin ilk etapta Müslümanlar üzerinde nasıl bir etki yarattığını bilemiyoruz. Ancak sözlü tarih görüşmelerinden anlaşıldığı kadarı ile adadan ayrılmak istememelerine karşın, maruz kaldıkları aşırı baskı ve saldırılar sonucunda, hayatlarını kurtarmak için bir şekilde bu süreci kabul ettikleri anlaşılmaktadır.¹³ Mübadillerle yapılan tüm görüşmelerde ortaya çıkan bir başka benzerlik, Girit'te sahip oldukları malların değerini Türkiye'de alamadıkları düşüncesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'ye gelen mübadillerin büyük bir çoğunluğu kendilerine verilen mülklerden memnun olmamışlardı. Müslü-

manların mülk ve mallarını satma işlemleri mübadele ile iyice artmış, mallarını mümkün olduğunca nakde çevirmişlerdi. Nakit paralar için herhangi bir vergi alınmamıştı.¹⁴

Mübadele henüz başlamamasına rağmen, kendi olanaklarıyla sınırlara yönelen insanların iskele ve limanlara dolması, olanağı olanların vapurla ve trenle yanlarına alabildikleri eşyalarıyla göç etmeye başlaması üzerine, Sıhhiye ve Muaveneti-i İctimaiye Vekaleti, mübadele talimatnamesi yayınladı. Bu talimatnamenin konumuzla ilgili maddelerine göre, mübadillerin sorunlarını çözebilmek için öncelikle muhtelit bir komisyon, sonra bu komisyonun aldığı kararları işleme koyabilmek için tali komisyonlar kurulmuştu.

Bununla birlikte, Türk-Rum Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ve Protokolü gereğince bir karma komisyon kurulması öngörülürdü. Bu karma komisyonun başkanlığını, tarafsız üç üyenin sıra ile yapmasına karar verildi.¹⁵ Komisyon, taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesine girişmekle de yetkili kılındı. Tasfiye edilecek mallara, haklara ve menfaatlere ilişkin tüm itirazların komisyonunda kesin olarak sonuca bağlanmasına karar verildi.¹⁶

Muhtelit Mübadele Komisyonu 17 Temmuz 1923 tarihinde Selanik, Kandiye,¹⁷ Hanya, Drama ve Kavala'da görev yapmak üzere alt komisyonlar oluşturmuştu. Bu komisyonlar tarafsız bir başkan ve biri Türk, diğeri Yunanlı olmak üzere iki üyeden oluşmaktaydı. Alt komisyonların birinci görevi, azınlıkların can ve mal güvenliğini sağlamaktı. Müslümanların, sevk gününe değin güvenlikleri sağlanıp tasarruf hakları iade edilmez ise Türk üyeler komisyondan çekileceklerini belirtmişlerdi.¹⁸ Kandiye komisyonunun başında Kandiye Türk Sevkıyat Heyeti Reisi sıfatıyla Mustafa Bey'in ismi geçiyordu.¹⁹

Türkiye Cumhuriyeti İmar ve İskân Vekâleti'nden Mustafa Bey'e gönderilen yazılarda, vekâletin, Kandiye'den imzasız telgraflar aldığını ve bu telgraflarda Kandiye'de 9.000, Resmo'da 2.600, Hanya'da 4.000 ve Estiye'de 633 muhacirin hazır beklediğinin bildirildiğinden bahsedilmiştir. Vekâlet, Mustafa Bey'den bu rakamların doğruluğunun tespit edilmesini, gerçek rakamlarla birlikte muhacirlerin ada içinde hangi bölgelerde hazır beklediklerinin bildirilmesini istemişti.²⁰

Kandiye Türk Sevkıyat Heyeti Reisi Mustafa Bey'in aynı zamanda, Muhtelit Mübadele Komisyonu altında kurulan Girit heyeti başkanlığı görevini de yürüttüğü anlaşılmaktadır. Görevi doğrultusunda, Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekâleti Kalem-i Mahsusa Müdüriyeti tarafından Mustafa Bey'e diplomatik pasaport verilmesi kararı alınmıştır.²¹

Mübadele işlemleri çerçevesinde, Yunanistan'dan gelecek göçmenlerin sağlık ve gıda gibi başlıca ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İmdad-ı Seferiye heyetleri gönderilmiştir. 1923 Kasımından önce biri başhekim olmak üzere iki doktor, bir eczacı, on memur ve iki hademedden oluşan 26. Ayvalık heyeti göreve başlamıştı. Aynı tarihte bir başhekim, bir eczacı, 12 memur ve hademedden oluşan 27. Selanik Heyeti ile 28. Hanya, 29. Kandiye ve 20. Kavala heyetleri de görevlerine başlamıştı.²²

29. Kandiye heyeti dispanserlerinde, 1924 Ocak ayına kadar 1.250 kişi muayene edilerek ilaçları sağlanmıştı.²³ Yine, 29. Kandiye İmdad-ı Seferiye Heyeti, 17 Kasım 1923'ten 7 Ocak 1924 tarihine kadar 1.300 kişiyi dispanserlerde tedavi etti. Kandiye'de 14.000 Müslümandan 206'sının günlük iâşesi karşılandı. Heyet, burada 7.000 kişiye çiçek aşısı yapmış ve ayrıca Türk olmayan unsurlardan tedavi olmak isteyenleri de tedavi etmişti.²⁴

Mübadele henüz başlamamış olmasına karşın, batı Makedonya'da baskılardan dolayı yollara dökülen Müslümanlar Selanik, Kavala, Hanya, Kandiye gibi limanlara yığılmaya başlamışlardı. İskân Teavün Cemiyetine göre, Anadolu'ya gelecek Türk göçmenlerin sayısı Girit ve adalarda toplam 50.000 kişiydi.²⁵

Türkiye'den gelen Rum mübadillerin Türklerin evlerine yerleştirilmesi, evlerinden olanların kendi çabalarıyla ihraç iskelelerine doğru göç etmelerine neden olmuş, ayrıca Yunan hükümeti Müslüman tasarrufları üzerinde sınırlama getirmişti.²⁶ Hilal-i Ahmer Cemiyeti doktorları ve görevlileri tarafından, iskelelere yığılan mübadillerin aşıları yapılarak bulaşıcı hastalıklara karşı önlem alındı. Yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılanmaya çalışılsa da, en önemli sorun mübadillerin taşınması meselesiydi.

Tevfik Rüşdü Bey, Selanik ve Girit'te bulunan ziraatçı mübadillerin, gemilerde Türk bayrağı olup olmadığına bakılmaksızın hemen taşınmasını istemiştir. Hem taşıma işi hem de mübadillerin iâşesinin karşılanabilmesi

için Selanik'te bulunan Hilal-i Ahmer temsilcilerine 20.000 drahmi gönderen Tevfik Rüştü, limanlarda ve mıntika noktalarında sıhhiye memurlarının bulunmasını, mübadillerin ekmek ihtiyaçlarının vaktinde karşılanmasını sağlamıştı.²⁷

Mübadillerin limanlara doğru akın etmesi, vekâleti hemen bir çözüm bulma konusunda sıkıştırmıştı. Mübadele başlamadan bir kısım mübadil temin ettikleri araçlarla ve yaya olarak yola çıkmışlardı.

Mübadillerin Selanik, Kandiye gibi önemli liman merkezlerine yığılması, nakliyatı demiryollarından yapmayı planlayan Türk hükümetini deniz yoluna yöneltmişti.

Mübadillerin taşınma meselesinde işin Türk vapurculara verilmesi için yapılan görüşmelerin sonunda, Mübadele İmâr ve İskân Vekaleti adına İkinci İstanbul Mıntika Müdürü, Erkan-ı Harp Miralay Ari Beyefendi ve vapur sahiplerinden Sufizade Bey, 1923 yılı Ocak ayında bir mukavele üzerinde anlaştılar. Bu mukaveleye göre,²⁸ Girit, Sakız gibi ve sair Akdeniz adasından, Selanik ve Kavala'dan Yunanistan'ın birçok iskelelerinden toplu halde alınan Müslüman ahalinin, eşya ve hayvanlarıyla birlikte vekâletin kontrolünde İstanbul'a ve Akdeniz'de Mersin'e kadar, Karadeniz'de Trabzon'a kadar belirlenen iskelelere vapurlarla nakledileceği kabul edilmiştir.

Bu mukavelenamenin bazı noktaları düzeltilerek 3 Şubat 1924 tarihinde Mübadele İmar ve İskân Vekâletinden Heyet-i Vekile'ye bildirilmiştir.

Mübadelenin başlamasına az bir süre kala, Anadolu'ya yakın adalardaki Müslümanlar kendi olanakları ve resmi vapurlarla özellikle Ayvalık'a çıkmaya başladılar. Midilli ve Girit Adasındaki Müslümanlar, mübadeleye ilişkin haberlerin duyulmasıyla iskelelere yığılmaya başlamışlar, ancak yeterli vapur ve mavnâ olmamasından dolayı sıkıntı yaşamışlardı.²⁹ Taşıma işlerinin başlamasıyla beraber 1923 yılı sonuna kadar Girit, Kavala, Drama ve Selanik'ten 60.318 göçmen getirildi.³⁰ Midilli Müslümanlarının oluşturduğu 1.400 kişilik kafilâ 1923 Ekiminde Ayvalık'a çıktı.³¹

Ayvalık limanına gelen diğer adalı Müslümanlar da Girit mübadil leridir. Mübadelenin başlamasından önce birçok Giritli mübadil kendi imkânlarıyla İzmir ve Aydın kıyılarına varmıştı. 1923 yılı Kasım ayı itiba-

riyle Bahr-ı Cedid vapuru ile 1.000, Giresun vapuru ile 2.000 kişilik, çoğunluğu sıvacı, fırıncı, dülger ve balıkçı gibi mesleklerden oluşan kafileler yola çıkmıştı.³²

Seyr-ü Sefain İdaresinden kiralanan vapurlarda Kızılay doktorları göçmenlere ilişkin rapor tutmuşlardı. Bu raporlara göre Selanik ve Kandiye'den 1.769 kişi Çeşme ve Urla'ya nakledilmişti (31.03.1924).³³ 1924 yılı Ocak ayı sonuna kadar Kandiye'den toplam 6.659 kişi nakledilmiş, 1924 yılı Mart ayı sonunda ise nakledilen kişi sayısı 10.432 olmuştu.³⁴ Girit Müslümanlarının nakli 1924 yılının ilk yarısı içinde de devam etmiş ve mübadelelerin başlangıcından 19 Temmuz 1924 tarihine kadar Kandiye'den 13.975 kişi Türkiye'ye göç etmişti.³⁵

Girit'ten gelenlerden özellikle bağıcılıkla uğraşanlar Bozcaada'ya, diğerleri meslekleri dolayısıyla İstanbul ve Bodrum'a yerleştirilmişti.³⁶

Türkiye'ye taşınmalarının hemen ardından mübadillerin nereye yerleştirileceği önemli bir sorun oldu. Üzerinde durulan nokta, göçmenlerin ekonomik durumları ve yaşam şartlarına uygun yerleşim birimlerinde iskân edilmeleriydi. Göçmenlerin geldikleri coğrafi şartlar, meslekleri, tarımsal uğraşları, bölgenin iskâna uygun olup olmadığı dikkate alınıyordu.³⁷

Türkiye'ye hareketlerinden önce, göçmenlerin beceri ve uğraşı türlerini gösteren çizelgeler hazırlanmıştı. Örneğin, Mersin ve çevresine Midilli, Girit ve diğer adalardan çiftçi, bağcı ve zeytincilikle uğraşanların getirilmesi kararlaştırılmıştı.³⁸ Ayrıca İskân ve Teavün Cemiyeti'nin raporlarına göre Kandiye, Hanya ve Resmo göçmenlerinin bir kısmı tüccar olduğu için İstanbul, İzmir, Bursa'ya yerleştirilmesi gerekmekteydi.³⁹

Arşiv belgelerine göre, iskân mıntukaları içinde bulunan Serez havalisinden 20.000 tütüncü, 15.000 çiftçi ve bağcı, 5.000 zeytinci olmak üzere 40.000 mübadilin yerleştirilmesi planlanan Adana ve havalisi mıntukasına Midilli, Girit ve diğer adalardan 30.000 çiftçi, 20.000 bağcı ve zeytinci iskân edilmiştir.⁴⁰

Mübadele Sürecinde Kandiye'de Taşınmaz Malların Tasfiyesi

Müslüman vakıflarına ya da Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait birçok mülkün çeşidi, sayısı ve tasfiye sürecindeki durumu mübadele çerçevesin-

de oluşturulan komisyonlar tarafından kayda geçirilmişti. Kayıtların içeriğinde özel mülkler yer almamaktaydı. Kişilere ait taşınmaz mal varlıkları mübadele sürecinde ayrı bir işleme tabi tutulmuştu.⁴¹ Söz konusu kayıtlar, Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinde 613 numaralı Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defterinde yer almaktadır.

Mübadele sürecinde gerçekleştirilen birçok işlemten biri de belirli iskân bölgelerinde faaliyet gösteren tali komisyonların kayıt işlemleridir. Kayıtlar Girit'te kalan hayrat çeşitleri dışında farklı konularda da bilgi verir. Hayratların yerlerinin tarif edildiği birçok örnekte, bulundukları mahal, çevrelerindeki yapılar ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Örneğin, Kandiye'nin Devski Karyesinde, "Cami ve mekteb meşrutahaneleri" olarak geçen iki emlâkin çevresinde Horasan Bektaşî tekkesi emlâki ve Ali Amamaki'nin emlâki bulunmaktadır. Tasfiye sürecinde söz konusu emlâk, Rum cemaati tarafından "kiliseye tahvil" edilmiştir.⁴²

Tasfiye işlemleri sürecinde Kandiye'de bulunan vakıf mülkleri arasında en fazla adı geçen emlâk türü, mezarlık ya da mezarlık arsalarıdır.⁴³ İkinci olarak cami, okul binaları ya da yine bu mülkler için ayrılmış arsalar ile çeşmelerden söz edilebilir. Bina, hane gibi mülk türlerine ait örneklerle ise oldukça az rastlanır. Vakıf tasfiyesine ait örneklerin mezarlık, arsa ya da camide yoğunlaşmasının nedeni ile ilgili kesin bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak çok büyük ihtimalle mübadillerin özel mülklerinde görülen satış işlemleri, vakıflar örneğinde de gerçekleşmiş, mütevellileri vakıflarına ait paraya çevrilebilecek her türlü mülkü satma yolunu seçmişlerdir.

Söz konusu kayıtlarda görülen bir başka durum da tasfiye sürecinde Rum cemaatin tutumuna ilişkindir. Mülklerin çeşidi, çevresi lira cinsinden değeri verildikten sonra, tasfiye sürecindeki durumuna ilişkin detaylar da kararlarda yer almıştır. Kalan mülklerin Rum cemaat tarafından nasıl alındığına ilişkin genellikle üç farklı ifade kullanılır. Bunlar, "ittihaz kılındı, zabt edildi, tahvil edildi" ifadeleri şeklinde kayda geçirilmiştir. Tahvil, "bir halden başka bir hale getirmek, değiştirmek, döndürmek"⁴⁴ gibi anlamlara gelir; örneğin bir dönüştürme girişimi, "karye-yi mezkûr-

da Cami'i arsası Karye Cemaat-i Hristaniye tarafından Kilisaya tahvil edilmiştir"⁴⁵ şeklinde açıklanmaktadır. Örnekte görüldüğü gibi genellikle cami ve okul arsaları Rum cemaat tarafından kilise olarak kullanılmaya başlanmıştır. İttihaz, kelime olarak "edinmek, kabullenmek, öyle diye bakmak, kabul etmek"⁴⁶ gibi anlamalar taşır. Kayıtlarda, Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait Kosında Karyesinde bulunan mülklerden, açık yazılmakla birlikte arsa olduğu anlaşılan emlak, "Karye Rum cemaati tarafından mezarlık ittihaz edilmiştir."⁴⁷ Zabt etmek, "idâresi altına almak, sıkıca tutmak, kendine mal etmek, kavramak, kaydetmek"⁴⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait Apusuloki Karyesinde bulunan emlak, "karye Rum Cemaati tarafından zabt edilmiştir."⁴⁹ Tahvil ve ittihaz kelimeleri anlam açısından herhangi bir zorlama yargısı içermezken, "zabt etmek" zorlama yargısı taşır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu mülklerin tamamının olağan bir tasfiye süreci içinde Rum tasarrufuna bırakılmadığı düşünülebilir.

Mübadele Sürecinde Kandiye Cemaat-ı İslamiyesine Ait Evrakın Tespiti ve Nakli

Mübadele, genel kanının aksine insanların zorunlu göçünün yanı sıra, o kişilere ait birçok eşyanın ve evrakın da göçü anlamına gelir. Mübadele sürecinde kişisel işlemlerle beraber, Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ve Kandiye'de faaliyet gösteren vakıflara ait tasfiye işleri de yürütülmüştür. Bunlar dışında bugüne değin çok fazla bilinmeyen bir başka işlem, Müslüman cemaate ait her türlü bilginin yer aldığı, aynı zamanda çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturan Kandiye Müslüman cemaatine ait kayıtların da Türkiye'ye taşınmasıdır. Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadiller vakıflarına, gelir-giderlerine, eğitim ve dini prosedürlerine ilişkin tüm kayıtlarını da beraberlerinde getirmişlerdi. Mübadillerle gelen kayıtlar ya da "defterler", Yunan uyruklu Müslümanların sürdürdükleri sosyoekonomik yaşama ilişkin bilgileri içeren en önemli kaynaklardır.

Söz konusu defterlerle ilgili bilgiler oldukça yeni ve azdır. Taşınabilir kültür varlıkları olarak göçmenlere ait belgelere yönelik tek örnek, Nuri ve Nühket Adıyeke'nin çalışmalarıdır.⁵⁰ Bu çalışmalar çerçevesinde bilgi sahibi olduğumuz Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdür-

lûgü Arşivi ve bu arşivdeki defterler, şimdiye kadar oldukça az araştırmacı tarafından incelenmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinde yürüttüğümüz çalışmalar sonucunda, Kandiye'ye ait defterler dışında, mübadele sürecinde tutulan ve Müslümanlara ait ne tür defterler bulunduğu ve hangi durumda olduklarının ayrıntılarıyla kaydedildiği 41 numaralı fihrist defteri⁵¹ de Türkiye'ye ne tür kayıtların taşındığını gösteren önemli veriler sağlamıştır.

Kandiye Müslümanlarının Osmanlı hâkimiyetinden Yunanistan egemenliğine girdiği döneme değin tutulan kayıtlar, mübadele sürecine kadar gelir. 41 numaralı fihrist defterinde yer alan, Kandiye'ye ilişkin en erken tarihli kayıt, 1211 H. (1796-1797 M.) tarihli altmış sayfalık, "Mukataa Küçük Defter"⁵²dir. Kandiye için rastlanan yeni tarihli defterler de 1340 R. (1924 M.) tarihli iki adet defterdir ve ilki "Kandiye Evkaf-ı Umumiyesi İcare Defteri"⁵³dir. Defter, 179 sayfadır ve kurşun kalemle tutulmuştur. 1924 yılına kadar gelen diğer defter ise, 150 sayfalık ve yine kurşun kalemle tutulan "İcare Tahsilat Defteri"⁵⁴dir.

Söz konusu defterler, örneklerden de anlaşılacağı üzere oldukça geniş bir tarih aralığına yayılmıştır. Ancak bu fihrist defterinde yer alan kayıtların tamamı Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivinde kataloglanmış değildir. Bu konuda iki farklı fikir yürütülebilir. Öncelikle, arşivde henüz tasnifi yapılmamış birçok kayıt olduğu, ancak tasnifleme çalışmalarının devam ettiği bilinmektedir. Bir diğer düşünce de defterlerin Yunanistan'dan Türkiye'ye taşınma sürecinde ya da geldikten sonraki dönemde yıpranarak yok olması ve belki de kaybolmasıdır.

Mübadiil Cemaat-i İslamiyeye ait vakıf defterleri ve evrak katalogunda incelenen döneme (1913-1923) ait 27 adet defter tespit edilmiştir.⁵⁵ Bu defterlerin büyük bir çoğunluğunu Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleri oluşturmaktadır. Bunun dışında yine idareye ait gelir-gider defterleri ile vakıflara ait defterler de yer almaktadır. Çalışmamız çerçevesinde ulaşıp incelenen tüm defterlerden ortak bir sonuç çıkmaktadır. Cemaat-ı İslamiye İdaresi'nin tüm birimleri, gerçekleştirdikleri her türlü işlemi en küçük detayına kadar kayıt altına almıştır. Özellikle gelir-gider defterle-

rinde harcanan ve elde edilen nakit, ayrıntılı şekilde kaydedilmiştir; aylık ve yıllık toplamlar ile kayıtların sağlanması yapıldığında çok büyük oranda tutarlılık olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, Kandiye Müslüman cemaati ve cemaatin tüm kayıtlarını mübadele süreci ile yeni vatanlarına, Türkiye'ye taşınmıştır. Ana dilleri Rumca olan bu topluluğun kayıtlarının tamamı Osmanlıcadır. Sadece 633 numaralı Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defterinin sayfalarının bir tarafı Osmanlıca diğer tarafı Rumcadır.

NOTLAR

Giriş

- 1 A. Nühket Adıyeke, "Osmanlı Egemenliği Altında Girit'te Müslüman Kimliğinin Oluşumu ve Müslüman Cemaati ile Ortodoks Cemaati Arasındaki İlişkiler", *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 365.
- 2 Cemal Tulkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları - 1821 Yılına Kadar Girit", *Belleten*, IX/34; 1945, s. 196.
- 3 Adıyeke, a.g.m., s. 366.
- 4 A. Nühket-Nuri Adıyeke, Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara, 2002, s. 4.
- 5 Söz konusu tartışmalara ilişkin ayrıntılı değerlendirme için bakınız; Ayşe Nühket Adıyeke, "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şerîye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", XIV. *Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002 -Ankara 2006, s. 559.
- 6 Adanın fethi ve Osmanlı egemenliğinin kurulması üzerine doktora tezi yapan iki bilim adamı, çalışmalarında şenlendirme (sürgün) olmadığını kabul etmektedirler. Söz konusu tezler için bkz. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004; Molly Greene, *Kandiye 1669-1720: The Formation of a Mercant Class*, Princeton Universities, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton, 1993.
- 7 Adıyeke, a.g.m., s. 560.
- 8 Adıyeke, a.g.m., s. 560.
- 9 Adıyeke, a.g.e., s. 17.
- 10 Adıyeke, a.g.e., s. 17.
- 11 Adıyeke, a.g.e., s. 21.
- 12 Adıyeke, a.g.e., s. 28; Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), T.T.K. Yay., Ankara, 2003, s. 526.
- 13 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2*, Cilt 2, Küre Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 43.
- 14 Adıyeke, a.g.e., s. 28.
- 15 "Büyük devletler" olarak nitelendirilen söz konusu devletler İngiltere, Rusya, Almanya, Avusturya, İtalya, Fransa'dır.
- 16 Adıyeke, a.g.e., s. 298.
- 17 Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiye-ler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s. 8.
- 18 Adıyeke, a.g.e., s. 11.
- 19 Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiye-ler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s. 8.
- 20 Ali Dayıoğlu, *Bulgaristan'daki Müslüman-Türk Azınlığı (1878-2000)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, s. 15.
- 2 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 225.
- 3 Fahir, Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, A. Ü. SBF Yay., Ankara; 1975, s.298.
- 4 Adıyeke, a.g.e., 2000, s. 17.
- 5 Adıyeke, a.g.e., 2000, s. 17.
- 6 Adıyeke, a.g.e., s. 21.
- 7 Adıyeke, a.g.e., s. 23.
- 8 Adıyeke, a.g.e., s. 24.
- 9 Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühime-yi Siyasiye*, c. II, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, T.T.K., Ankara, 1987, s. 16.
- 10 Adıyeke, a.g.e., s.28; Armaoğlu, a.g.e., s. 526.
- 11 Adıyeke, a.g.e., s. 28.
- 12 Adıyeke, a.g.e., s. 28.
- 13 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2*, Cilt 2, Küre Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 43.
- 14 Söz konusu cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nühket Adıyeke, "Girit'te 1896-1897 Olayları ve Rum İsyani Cemiyetinin Faaliyetleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 6, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2005.
- 15 Adıyeke, a.g.e., s. 139.
- 16 Paul Combes, *Lle de Crete*, Paris, 1897'den aktaran, A. Nühket-Nuri Adıyeke, *Kıbrıs Sorunun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, SAEMK Yayınları, Ankara, 2001, s. 17.
- 17 Paul Combes, *Lle de Crete*, Paris, 1897'den aktaran, A. Nühket-Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 17.
- 18 Sabri Sürgevil, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve İzmir", *III. Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 296.
- 19 A. Nühket-Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 18.
- 20 A. Nühket-Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 18.
- 21 A. Nühket-Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 19.
- 22 A. Nühket-Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 19.
- 23 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. 1-1, T.T.K., Ankara, 1982, s. 113-114.
- 24 A. Nühket-Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 25.
- 25 A. Nühket-Nuri Adıyeke, a.g.e., s. 26.
- 26 Adıyeke, a.g.e., s. 21.
- 27 *Girit Kanun-u Esasisi*, Hanya, 1299'dan aktaran; Adıyeke, a.g.e., s. 213.
- 28 Cemal Tulin, "Girit Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 801.
- 29 Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 67.
- 30 Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. IX.
- 31 Hall, a.g.e., s. 3.

- 32 Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), T.T.K. Yay., Ankara; 2003, s. 523.
- 33 Sina Akşin (Edit), *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, c. 4, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 40.
- 34 Armaoğlu, a.g.e., s. 667.
- 35 Akşin, a.g.e., s. 41.
- 36 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 365.
- 37 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları, Çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul, s. 407.
- 38 Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 104.
- 39 Armaoğlu, a.g.e., s. 676.
- 40 Uçarol, a.g.e., s. 367-368.
- 41 Armaoğlu, a.g.e., s. 676.
- 42 Armaoğlu, a.g.e., s. 678
- 43 Cevdet Küçük, *Ege Adalarının Egemenlik Tarihçesi*, Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara, 2001, s. 10.
- 44 Şimşir, a.g.e., c. II, s. XXII.
- 45 Castellan, a.g.e., s. 409.; N. J. Svoronos, *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çev. M. Galip, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1935, 23.
- 46 Svoronos, a.g.e., s. 22.
- 47 Svoronos, a.g.e., s. 32.
- 48 Şükrü Sina Gürel, *Tarihsel Boyut İçerisinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 33.
- 49 Clogg, a.g.e., s. 108.
- 50 Clogg, a.g.e., s. 108.
- 51 Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I.*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, Ankara, 1993, s. 182.
- 52 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, c. IV, The Historical Research Foundation, İstanbul, 1988, s. 1683.
- 53 Cemal Tokin, "Girit Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, M.E.B. Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 791.
- 54 Tokin, a.g.m., s. 791.
- 55 Adıyeke, a.g.e., 2000, s. 9.
- 56 Mehmet Ali Gökaçtı, *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 15.
- 57 Gökaçtı, a.g.e., s. 16.
- 58 Turhan Yörükan, "Zeus ile Hera Zeus'un Aşklarıyla Akdeniz'de Kurulmak İstenen Sosyo-Kültürel ve Politik İlişki Ağı", *Doğu Batı, Akdeniz*, yıl 9, sayı 34, Kasım Aralık Ocak 2005-2006, s. 35.
- 59 Adıyeke, a.g.e., s. 8.
- 60 Diğer iki Ada Sicilya ve Kıbrıs olarak geçmektedir. Söz konusu değerlendirme için bkz., Al-Mukadasi, *Descriptio Imperii Moslemici*, Der. M. J. Goeje, 2. Baskı, Leiden, 1906, s. 15'ten aktaran; John Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji ve Savaş Araplar, Bizanslılar ve Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 113.

- 61 Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. xi.
- 62 Konstantinos Tsitselikis, "1923'ten Önce Yunanistan'da Müslüman Cemaatler Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarlılıklar" *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 343.
- 63 Theodorakis E. Detorakis, *History of Crete*, Iraklion, 1994, s. 430.
- 64 Detorakis, a.g.e., s. 431.
- 65 Detorakis, a.g.e., s. 431.
- 66 Detorakis, a.g.e., s. 431.
- 67 *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1974, ss. 78-79.
- 68 Naz Çavuşoğlu, *Azınlık Hakları*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 23.
- 69 Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 70.
- 70 Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar Kavramları, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, İletişim* Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17.
- 71 Oran. a.g.e., 2006, s. 17.
- 72 Oran. a.g.e., 2006, s. 18.
- 73 Oran. a.g.e., 2006, s. 18.
- 74 Oran. a.g.e., s. 19.
- 75 Oran. a.g.e., s. 19.
- 76 Oran. a.g.e., s. 19.
- 77 Oran. a.g.e., s. 21.
- 78 Oran. a.g.e., s. 21.
- 79 Oran. a.g.e., s. 21.
- 80 Baskın Oran, *Küreselleşme*, Ankara, 2001, s. 66-70.
- 81 Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Basımevi, Ankara, 1993, s.56.
- 82 Arsava, a.g.e., s. 56.
- 83 Çavuşoğlu, a.g.e., s.35.
- 84 Çavuşoğlu, a.g.e., s. 35.
- 85 Arsava, a.g.e., s. 69.
- 86 Konstantinos Tsitselikis, "The Legal Status of Islam in Greece", *Die Welt des Islams*, Leiden, 2004, s. 402.
- 87 Konstantinos Tsitselikis, "1923'ten Önce Yunanistan'da Müslüman Cemaatler Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarlılıklar" *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 342.
- 88 Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*, Berkeley University of California Press, 1973, s. 28'den aktaran, Baskın Oran, *Türk- Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları*, Ankara, 1986, s. 33-34.
- 89 Oran, a.g.e., s. 34.
- 90 Tsitselikis, a.g.m., s. 344.

- 91 A. Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: 'Cemaat-ı İslamiyeler' 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara, 2001, s. 11.
- 92 Sözleşmenin tam metni için bakınız, Rifat Uçarol, "1878 Berlin Anlaşmasına Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi", *III. Askeri Tarih Semineri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 1986. s. 236-237.
- 93 Sözleşmenin tam metni için bkz., Oran, *a.g.e.*, s. 34.
- 94 Oran, *a.g.e.*, s. 36.
- 95 Oran, *a.g.e.*, s. 36.
- 96 Oran, *a.g.e.*, s. 36.
- 97 Oran, *a.g.e.*, s. 37.
- 98 Antlaşmanın tam metni için bakınız, Oran, *a.g.e.*, s. 36-37; Erim, *a.g.e.*, s. 477-485.
- 99 Oran, *a.g.e.*, s. 37.
- 100 Tsitselikis, *a.g.m.*, s. 344.
- 101 Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu - İlhan Şahin, Kerem Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 50.

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 236.
- 2 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 236.
- 3 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, c. IV., The Historical Research Foundation, İstanbul, 1988, s. 1681.
- 4 John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş Araplar, Bizanslılar Batılılar ve Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 68.
- 5 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 57.
- 6 Tournefort, *a.g.e.*, s. 69.
- 7 G. Kessler, "Şehrin Tarihi ve Sosyal Fonksiyonu", çeviren, Refii Şükrü, *İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl 1, sayı 4, 1935, s. 525.
- 8 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 236.
- 9 Söz konusu tahrirler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 235-251.
- 10 VLBMA Arşivi, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-ı İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, s.104-151.
- 11 Mehmet Ali Gökaçtı, *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 535.
- 12 Orhan F. Köprülü, "Usta-Zade Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi Bektaşiliğin Girit'de İntişarı", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8-9, 1980
- 13 A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, T.T.K., Ankara, 2000, s. 43.
- 14 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 244.

- 15 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 267.
- 16 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 268.
- 17 İleri, 20 Teşrin-i Sani 1923'ten aktaran, Cahide Zengin, *Türkiye-Yunanistan Arasında Mübadele Me-selesi*, s. VIII.
- 18 Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslami-yeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s. 24.
- 19 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 24.
- 20 Oran, *a.g.e.*, s. 34.
- 21 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 24.
- 22 Halit Eren, "Batı Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareleri", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 5-9 Ey-lül 1990, C.V., Ankara, 1994, s. 2131.
- 23 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 25.
- 24 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 25.
- 25 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 25.
- 26 Nuri Adıyeke, "Rum Cemaat Örgütlenmesi olarak 'Dimoyerandiya'lar: Girit Örneği", *Fethinden Kaybına Girit*, Babıali Kültür Yayıncılığı, s. 214. Söz konusu kurumlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. aynı makale.
- 27 Nuri Adıyeke, *a.g.m.*, s. 214.
- 28 Turgay Cin, *Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü (Başmüftülük ve Müftülükler Sorunu)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 105.
- 29 Antlaşmanın tam metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. 1, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1953, s. 477-488.
- 30 Erim, *a.g.e.*, s. 481.
- 31 VİBMA'nda bulunan 1854 numaralı defter, 1912-1914 tarihleri arasındaki kayıtları içermekte ve Gi-rit'in Yunanistan'a resmen katılmasından daha önceki bir tarihe denk gelmektedir. 1912 yılına ait kararlarda da "Cemaat-i İslamiye İdareleri"ne rastlamak mümkündür.
- 32 VİBMA Arşivi, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2096, 5 Kanun-u Sani 1337, s. 800; VİBMA Arşivi, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdare-si Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Karar No: 2096, 15 Kanun-u Evvel 1334.
- 33 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2910, 25 Kanun-u Evvel 1334, s. 4. Söz konusu kararda öğrenci sayılarındaki azalmadan dolayı Hanya ve Resmo'da olduğu gibi yedi sınıflı İslam Zukûr Mektebi'nin sınıf sayısı beşe indirilmiştir.
- 34 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 27.
- 35 VİBMA, Defter No. 1152 Karaferye Cemaat-i İslamiyesi Karar Defterinden aktaran; Adıyeke, *a.g.e.*, s. 27-28.
- 36 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 28.
- 37 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 29.
- 38 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 43. Müslüman cemaatin sayısı Kandiye'den daha az olmasına rağmen adada Hanya Cemaat-i İslamiye İdaresinin merkez konumunda olması, Hanya'nın idari merkez olma-sıyla açıklanabilir.

- 39 VİBMA, Defter No. 1152 Karaferiye Cemaat-i İslamiyesi Karar Defterinden; aktaran; Adıyeke, a.g.e., s. 44.
- 40 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3007, 25 Nisan 1335, s. 43-44.
- 41 Adıyeke, a.g.e., s. 44.
- 42 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2112, 6 Nisan 1337, s. 809.
- 43 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3176, 2 Kanun-u Sani 1335 (Deftere tarih yanlış kaydedilmiştir. Tarihin 1336 olması gerekmektedir.), s. 106-109.
- 44 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2954, 10 Şubat 1334 s.23. Söz konusu kararda Kandiye'de bulunan Serturna Cami-i Şerifi İmamı Hüseyin Efendi ölmüş ancak kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla ailesi lojmanı boşaltmamıştır. Bunun üzerine Cemaat idaresi dava açmış ve söz konusu lojmanın boşaltılmasını talep etmiştir.
- 45 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2996, 11 Nisan 1335, s. 38-39.
- 46 Adıyeke, a.g.e., s. 45.
- 47 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2113, 6 Nisan 1337, s. 809.
- 48 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3122, 8 Teşrin-i Evvel 1335, s. 87-90.
- 49 Söz konusu kararda adı geçen avukat Hamamcızade Ramiz Efendi'dir. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3013, 22 Mart 1334, s. 43-44.
- 50 Tahmiscizade'nin anılarında aktardığı kadarıyla 1915 senesinde adanın üç büyük kentinde bir gece içinde başlayan ani bir Rum baskınında altmış kadar cami tahrip edilmiştir. Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 46. Tahmiscizade'nin aktardığı bu olaylara ilişkin arşiv kayıtlarında da Kandiye'ye ilişkin ipuçları bulmak mümkündür. 1915 yılında yapılan büyük saldırıda Kandiye'nin en büyük camilerinden biri olan Valide Camisi ciddi şekilde zarar görmüş ve tamir edilmiştir. VİBMA, Defter No. 613, Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye. Evkaf Tasfiye Defteri, Girit Kandiye Kayıt No:4, s. 104-105.
- 51 Adıyeke, a.g.e., s. 47.
- 52 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3114, 25 Nisan 1335, s. 84-87.
- 53 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2929, 25 Nisan 1335, s. 13. Söz konusu kararda Kandiye Müslümanlarından oldukça varlıklı olduğu anlaşılan merhum Hamza Bey'in ortak varisleri arasında Kandiye Müessesat-ı Diniye İdaresi ve Şeyh Ezra-i Tekkesi bulunmaktadır. Hamza Bey'in mirasına ilişkin yürütülen birçok davada söz konusu tekkenin nakit sıkıntısı bulunduğundan cemaat idaresi gerektiğinde borç verebilmektedir.
- 54 Adıyeke, a.g.e., s. 47.
- 55 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3049, 25 Haziran 1335, s. 61-62; Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfiyat No: 53, 19 Şubat 1335, s. 57.

- 56 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2953, 25 Kanun-u Evvel 1334, s. 22-23.
- 57 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2972, 11 Mart 1335, s. 28-29.
- 58 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2995, 20 Mayıs 1335, s. 38-39.
- 59 A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, s. 15.
- 60 Genel olarak, 1913-1924 yılları arasına tarihlenen Hanya'ya ait beş, Resmo'ya ait iki, Laşit'e ait iki, Kandiye'ye ait dört adet sicil defterinin mübadele sırasında geldiği bilinmektedir. Söz konusu defterle ilgili ayrıntılı liste için bkz., Nuri- Nühket Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, Babiali Kültür Yayıncılığı, ss. 346-350; VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-ı İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu.
- 61 VİBMA'nde Kandiye'ye ait sicil koleksiyonu diğer Girit şehirlerine göre daha azdır. Kandiye sicilleri, bugün Kandiye'de Vikelea Kütüphanesindedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Adıyeke, "Stavrinidis ve Girit'teki Osmanlı Kadı Sicilleri", *Fethinden Kaybına Girit*, Babiali Kültür Yayıncılığı, ss. 300-309.
- 62 VİBMA, Defter No:1214, Hanya Sicil Defteri, 1314-1924.
- 63 VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3525, 24 Nisan 1337, s. 26.
- 64 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 48.
- 65 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 48.
- 66 VİBMA, Defter No: 642, Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi Karar Defteri, Karar No: 478, 18. Şubat 1923.
- 67 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 48.
- 68 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2958, 11 Mart 1335, s. 24-25; Aynı defter, Karar No: 2961, 11 Mart 1335, s. 25-26. Kararlar içinde örnekleri çoğaltmak mümkündür.
- 69 Oldukça geç bir yaş olmasına rağmen genel olarak kayıtlarda yirmi bir yaşına giren gençlerin mallarını idare yetkisine sahip olduklarına ilişkin birçok örnek sıralamak mümkündür. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3058-3064-3067-3071, s. 64-71.
- 70 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 49.
- 71 VİBMA, Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfiyat No: 19, 31 Kanun-u Evvel 1918, s. 41.
- 72 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 13 Kanun-u Evvel 1922, s. 828.
- 73 Aynı defter, Karar No: 2151, 3 Teşrin-i Sani 1922, s. 828.
- 74 Aynı defter, Karar No: 2144, 3 Eylül 1922, s. 822.
- 75 Aynı defter, Karar No: 2110, 5 Eylül 1923, s. 852.
- 76 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 51.
- 77 Adıyeke, *a.g.e.*, s. 52.

- 78 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2910, 25 Kanun-u Evvel 1918, s. 4.
- 79 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2217, 21 Nisan 1922, s. 853
- 80 Adıyeke, a.g.e., s. 52.
- 81 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2137, 6 Ağustos 1922, s. 820
- 82 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3167, 25 Kanun-u Evvel 1919, s. 103-104.
- 83 Aynı defter, Karar No: 3088, 2 Eylül 1919, s. 74-77.
- 84 VİBMA, Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 1570, 30 Nisan 1913, s. 168.
- 85 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3157, 2 Kanun-u Evvel 1919, s. 100-103.
- 86 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3094, 8 Eylül 1919, s. 76-79; Aynı defter, Karar No: 3094, 8 Eylül 1919, s. 76-79.
- 87 Adıyeke, a.g.e., s. 59.
- 88 Adıyeke, a.g.e., s. 59.
- 89 Adıyeke, a.g.e., s. 59.
- 90 VİBMA, Defter No: 642, Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi Karar Hulasaları Defteri, Karar No: 351, 20 Mart 1922.
- 91 VİBMA, Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfiyat No: 38, 23 Şubat 1335, s. 54.
- 92 Adıyeke, a.g.e., s. 60.
- 93 Adıyeke, a.g.e., s. 60.
- 94 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 1 Eylül 1332-31 Ağustos 1334, s. 820. Söz konusu kayıtlarda Cemaat-ı İslamiye'ye ait mülkler yaklaşık iki yıllık bir süre için kiralıcı - kefil isimleri ve kira bedelleri sıralanmıştır. Bu kayıtlarda hem kiralıcı hem de kefil kısmında birçok gayrimüslim ismine rastlamak mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. EK: II.
- 95 Kayıtlarda mülklere ilişkin kiralama işlemi "icar" olarak adlandırılırken arazi içindeki ürüne yönelik bir veya birkaç yıllık kiralama işlemleri "iltizam" olarak adlandırılmıştır.
- 96 VİBMA, Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 37, 7 Şubat 1335, s. 50. Söz konusu kararda Aktaş civarındaki iki Müslüman mezarlığının otları Eylül 1918-Eylül 1919 tarihleri arasında iltizam usulü ile Molla Halil Kabzaki'ye kiralanmış ve 130 drahmi gelir elde edilmiştir.
- 97 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2136, 4 Ağustos 1922, s. 819. Kararda Derviş Abdullah Paşa'ya ait İspilara adlı mahalde bulunan emlak 1 Eylül 1922-1 Eylül 1926 tarihleri arasında 42.000 drahmi bedel ile iltizama verilmiştir.
- 98 VİBMA, Defter No. 162, Karar No: 3457, 7 Kanun-u Sani 1921, s. 6.
- 99 Aynı defter, Karar No: 3541, 7 Haziran 1921, s. 31.
- 100 VİBMA Arşivi, Defter No. 1854, Karar No: 1604, 23 Haziran 1329, s. 180.

- 101 Adıyeke, a.g.e., s. 62.
- 102 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3159, 21 Kanun-u Evvel 1335, s. 100-103.
- 103 Adıyeke, a.g.e., s. 62.
- 104 Adıyeke, a.g.e., s. 62.
- 105 Söz konusu ödemeler Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait vakıf mülkleri için yapılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000, s. 208.
- 2 Karpat'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan etnik ve dinsel topluluklar içinde yalnızca Yunanlılar ve Türkler dinle, kendi etnik ve ulusal kimlikleri aleyhine olacak kadar özdeşleşmişlerdi. Bu uluslar tarihsel koşulların zorlamasıyla iki önemli dinin yani Hristiyanlık ve Müslümanlığın savunucuları haline gelmişlerdir. Kemal Karpat, "1683'ten Sonra Osmanlıların Balkan Uluslarıyla İlişkileri", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Yayınevi, Ankara, 2004.
- 3 Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2000, s.96.
- 4 Orhan Koloğlu, "Girit'te Türkçe Basın", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1987, s.332.
- 5 *İstikbal*, 4 Mayıs 1326.
- 6 1892 (1310) yılına ait Girit Vilayet Salnamesinde adı geçen kaza isimleri, Kandiye merkez, Kandiye kazası, Rizo ve Menufaç, Temnos, Peziye (Pedy), Kenuryo ve Piryotçe, Maloviz'dir. *Salname-yi Vilayat-ı Girit*, H.1310 (1892). Kandiye kazalarına ait 1288 numaralı defterde de yukarıda adı geçen kazalara ilişkin kararlara rastlamak mümkündür. VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, 1316-1340.
- 7 ararlarda genelde tek ya da iki çocuk görünürken, dört ya da üstü çocuk sayısı daha azdır. VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, s. 114 ve devam eden sayfalar. 1316-1340. Karar defterleri kadar Kandiye I. ve II. kuşak mübadillerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinin tamamında da aynı veriler desteklenmiştir. Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 25.04.2007, Kösem Hazar, Nimet Ardiç ile yapılan görüşmeler 18.04.2007.
- 8 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 13 Kanun-u Evvel 1338, s. 828.
- 9 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3174, 2 Kanun-u Sani 1336, s.105-108.
- 10 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2996, 11 Nisan 1335, s. 38-39.
- 11 Ertuğrul Erol Ergir, *Giritli Mustafa*, TÜKELMAT A.Ş., İzmir, 2000; Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.
- 12 Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hahraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu - İlhan Şahin, Kerem Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 47.
- 13 Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 25.04.2007; Kösem Hazar, Zeynep Çokuslu ile yapılan görüşmeler 18.04.2007.

- 14 VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 75, 27 Teşrin-i Evvel 1334.
- 15 VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 66, 27 Teşrin-i Evvel 1334, s. 27.
- 16 VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3457, 7 Kanun-u Sani 1337, s. 6.
- 17 VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3541, 7 Haziran 1337, s. 31.
- 18 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3110, 10 Teşrin-i Evvel 1335, s. 82-85.
- 19 VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Varidat No: 73, 24 Teşrin-i Evvel 1334, s. 27.
- 20 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2940, 11 Şubat 1335, s. 18.
- 21 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3176, 2 Kanun-u Sani 1335, s. 106-109.
- 22 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3159, 21 Kanun-u Evvel 1335, s. 100-103.
- 23 VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3458, 21 Kanun-u Sani 1337, s. 12.
- 24 Kandiye'de görevli posta memuru Karavanaki Ahmed Muhtar ailesiyle birlikte postahane de yaşamaktadır. Çalıştığı, aynı zamanda yaşadığı postahane binasının tamiri için cemaat idaresi 100 dramı ödemesine karar vermiştir. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3120, 28 Teşrin-i Evvel 1335, s. 86-89.
- 25 Söz konusu liste için bkz., EK 11.
- 26 Adıyke, *Osmanlı İmparatorluğu ve ...*, s. 279-281.
- 27 Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakli I", *Tarih ve Toplum*, Eylül, s. 129, s. 60.
- 28 Yunanistan Milli Savunma Bakanlığı 11790 sayı ve 26.8.1923 tarihli belgesi; Yunanistan İçişleri Bakanlığı 14.9.1923 tarihli belgesinden aktaran; Antonios Pavlidis, *Yunan Kaynaklarına Göre Mübadele Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 29.
- 29 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2071, 4 Kanun-u Evvel 1337, s. 793.
- 30 Mehmet Arseven ile yapılan görüşme 25.04.2007.
- 31 Nuri-Nükheth Adıyke, "Girit'te Millet Sisteminin Örnekleri Kapıda İşaret, Hamamda Çıngırak", *Fethinden Kaybına Girit* (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 97.
- 32 Nuri-Nükheth Adıyke, a.g.m., s. 97.
- 33 Söz konusu evlilikler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nuri Adıyke, "Girit'te Cemaatler Arası Evlilikler", *Fethinden Kaybına Girit* (İçinde), Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 70-80.
- 34 Ayşe Nükheth Adıyke, "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şer'iye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002 – Ankara 2006.

- 35 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3026, 3 Haziran 1335, s. 49-50.
- 36 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3174, 2 Kanun-u Sani 1336, s. 105-108.
- 37 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 68.
- 38 VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, 1316-1340, s. 114-135.
- 39 Nuri Adıyeke, "Girit Nikah Defterleri ve Girit'te Evlilikler", *Fethinden Kaybına Girit* (İçinde), Babi-âli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 58.
- 40 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 72.
- 41 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 72.
- 42 Mehmet Arseven ile yapılan görüşme 25.04.2007; Kösem Hazar, Zehra Dilmen ile yapılan görüşmeler, 18.04.2007.
- 43 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 89.
- 44 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 70.
- 45 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2961, 11 Mart 1335, s. 25-26. Aynı defter Karar No: 2990, 28 Mart 1335, s. 36-37.
- 46 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2989, 28 Mart 1335, s. 36-37; aynı defter, Karar No: 2962, 28 Mart 1335, s. 25-26; aynı defter, Karar No: 2957, 11 Mart 1335, s. 24-25
- 47 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2925, 30 Kanun-u Sani 1335, s. 11.
- 48 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2938, Teşrin-i u Sani 1335, s. 25.
- 49 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2989, 28 Mart 1335, s. 36-37
- 50 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2962, 11 Mart 1335, s. 25-26.
- 51 VİBMA, Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri, 1316-1340, s. 114-135.
- 52 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.
- 53 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.
- 54 Sekiz sene önce vefat etmiş olan müteveffanın üç çocuğundan biri 21 yaşına girmiş ve kendine ait malları idare yetkisine sahip olmuştur. VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3067, 2 Ağustos 1335, s. 67-70.
- 55 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2962, 2 Ağustos 1335, s. 25-26.
- 56 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 96.
- 57 Bkz. II.3.3. Cemaat İdaresinin Eğitim-Öğretme Yönelik İşlevleri.
- 58 Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, s. 36.

- 59 VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3480, 28 Kanun-u Sani 1337, s. 13.
- 60 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3088, 2 Eylül 1335, s. 74-77.
- 61 VİBMA, Defter No. 166, Girit Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri, Sarfiyat No: 11, 24 Teşrin-i Sani 1334, s. 33.
- 62 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3098, 24 Eylül 1335, s. 76-78.
- 63 VİBMA, Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 1570, 13 Mayıs 1913, s. 168.
- 64 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3095, 8 Eylül 1335, s. 76-79.
- 65 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3167, 8 Eylül 1335, s. 103-106.
- 66 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2159, 13 Kanun-u Evvel 1338, s. 828.
- 67 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2217, 13 Eylül 1339, s. 853.
- 68 VİBMA, Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri, Karar No: 2218, 13 Eylül 1339, s. 853.
- 69 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2992, 4 Nisan 1335, s. 37-38.
- 70 İrfan Gündüz, "Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri", *Osmanlı*, C. IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.468.
- 71 Orhan F. Köprülü, "Usta-Zade Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi Bektaşiliğin Girit'de İntişarı", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8-9, 1980.
- 72 İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat", *Osmanlı Banşı*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2004, s. 145.
- 73 İlber Ortaylı, a.g.m., s. 145
- 74 Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, İstanbul, s. 84.
- 75 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999, s.150.
- 76 Köprülü, a.g.m., s. 54.
- 77 Mehmet Reşat Ata, *Kutsal Bekar "Mücerret" Girit'ten Esen Bir Bektaşî Klasığı*, İnciay Yayınları, Mer-sin, 2007, s. 6.
- 78 Cafer Sadık Baba, Sevim Gül ile yapılan sözlü tarih görüşmesinden anlaşıldığı kadıyla hiç evlenmemiştir. Ancak Sevim Gül'ün anneannesi Nazmiye Saka ile annesi Melek Hanım Girit'te Cafer Sadık Baba tarafından himaye altına alınmıştır. Sevim Gül ile yapılan görüşme, 09.05.2007.
- 79 Küçük, a.g.e., s. 89.
- 80 VİBMA, Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 1580, 13 Mayıs 1913, s. 172.
- 81 Küçük, a.g.e., s. 71.
- 82 VİBMA, Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defter, Karar No: 3525, 24 Nisan 1337, s. 26.

- 83 Küçük, a.g.e., s. 97.
84 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 3154, 11 Şubat 1335, s. 98-101.
85 VİBMA, Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri, Karar No: 2929, 25 Nisan 1335, s. 13.
86 İsmail Kara, *Hanya/Girit Mevlevihanesi Şeyh Ailesi Müstemilatı Vakfiyesi Mübadelesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28.
87 Kara, a.g.e., s. 72.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Gen. Kur. yay., Ankara, 1986, s. 242.
2 Akgün, a.g.m., s. 244.
3 Richard Clogg, *Minorities in Greece*, London 2003, Hurst&Company, s. 81-94.
4 Akgün, a.g.m., s. 247
5 Çev. Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı tutanaklar-belgeler*, T.I ,C.I, K.I, YKY, İstanbul 2001, s. 121-124.
6 *Düstur*, III. Tertip, C.V, Ankara, 1969, s. 205, 10 Muharrem 1342/1923 ve tarih ve 340 sayılı kanun; *Hakimiyet-i Milliye; Akşam; Cumhuriyet; Tanin*, 30 Ocak 1923.
7 *Vakit*, 8 Şubat 1923.
8 Fahriye Emgili "Girit'ten Antalya'ya Yönelik Göçler (1897-1912)", *Cumhuriyet Döneminde Antalya Sempozyumu*, 17-18 Aralık 2004, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 2007, s. 148; Emgili, "Tarsus'ta Girit Göçmenleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXV, s. 39, Mart 2006, Ankara.
9 Tahmiscizade Mehmed Macid, *Girit Hatıraları*, Yay. Hazırlayan İsmet Miroğlu - İlhan Şahin, Kerem Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 50.
10 BCA, 30.10.0.0./123.874.34.
11 BCA, 30.10.0.0./123.874.30.
12 Nükhet Adıyke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi Araştırma Projeleri Dizisi, Ankara, s. 63-67.
13 Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 25.04.2007; Kösem Hazar, Fatma Özcelebi, Nimet Ardiç ile yapılan görüşmeler 18.04.2007; Sevim Gül ile yapılan görüşme, 09.05.2007.
14 Kemal An, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 72.
15 Ladas, a.g.e., s. 353-376; İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I, (1920-1945)*, TTK yay., Ankara 1983, s. 177-183.
16 TBMMZC, İçtima I, Devre II, C. I, Ankara 1961, s.175-179; Soysal, a.g.e., s. 177-183; Meray, K.II, s. 20-21.
17 An, a.g.e., s. 72-73.
18 Nedim İpek, *Samsun ve Mübadele*, TTK Yay., Ankara, 2002, s. 31.
19 BCA, 272.II.II/17.72.I.

- 20 BCA, 272.11.11/17.72.1.
- 21 BCA, 30.18.1.1/10.31.3.
- 22 Mesut Çapa, "Lozan'da Öngörülen Türk-Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyetinin Katkıları", *Atatürk Yolu*, Kasım 1988, Yıl:1, Sayı:2, s. 246.
- 23 THAM, 3/30, 15 Şubat 1924, s. 141-142.
- 24 THAM, 3/30, 15 Şubat 1924, s. 198.
- 25 Çanlı a.g.m., s. 61.
- 26 Vatan, 22 Eylül 1923.
- 27 BCA, 272.11/17.77.8(2);272.1117.76.10(7).
- 28 BCA, 30.18.0.0/8.50.14
- 29 Hakimiyet-i Milliye, 16 Ekim 1923.
- 30 Hakimiyet-i Milliye, 7 Ocak 1924.
- 31 Vakit, 19 Ekim 1923.
- 32 Hakimiyet-i Milliye, 25 Kasım 1923.
- 33 Çanlı, a.g.m., s. 53.
- 34 Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç Türk- Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.222.
- 35 THAM, 111/36, 15.08.1924, s. 407.
- 36 THAM, 111/30, 15 Şubat 1924, s. 198.
- 37 BCA, 272.11/17.77.9
- 38 Tahmizcizade, a.g.e., s. 60.
- 39 Fahriye Ergili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Mersin'in Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri", *Tarih İçinde Mersin Kolokyum II*, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2006, s. 136.
- 40 BCA, 30.10/123.873.18.
- 41 Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 72-73.
- 42 VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 215, s. 176-177.
- 43 VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, s. 176-190.
- 44 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s.1023
- 45 VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 214, s. 176-177.
- 46 Devellioğlu, a.g.e., s.470.
- 47 VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 246, s. 180.
- 48 Devellioğlu, a.g.e., s.1163.
- 49 VİBMA, Defter No. 613 Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri, Sıra No: 243, s. 180.
- 50 Söz konusu çalışmalar, bu alanda ilk ve tek olup taşınabilir kültür varlıkları olarak, göçmenlere ait belgelere yönelik başka herhangi bir çalışmaya rastlamak mümkün değildir. Çalışmalar için bkz. Nuri-Nükheth Adıyeye, "Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and other Docu-

ments on Crete", *Turcica*, 32, 2000; Nuri-Nükhet Adıyeke, "Recent Discoveries in Turkish Archives: Kadi Registers of Midilli", *Turcica*, 38 (2006); Nükhet Adıyeke, "Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv" *Toplumsal Tarih*, 13/76, 2000, s. 17-20.

- 51 VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, 1926-1928.
- 52 VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, s. 89.
- 53 VİBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, s. 86.
- 54 İBMA, Defter No.41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu, s. 74.
- 55 Bkz. EK. III.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi
Defter No. 41, Mübadil Cemaat-i İslamiyeye Ait Vakıf Defterleri ve Evrak Katalogu.
Defter No. 162, İhtiyar Meclisi Mukarreratına Mahsus Defteri.
Defter No. 166, Müessesat-ı Diniye İdaresi Ruzmere Muamelatı Kaydına Mahsus Müsvedde Defteri.
Defter No. 613, Girit, Sakız, Midilli, Limni Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri.
Defter No. 633, Girit İslam İhtiyar Meclisi Tahrirat Müsveddeleri Defteri.
Defter No. 642, Hanya Cemaat-ı İslamiye İdaresi Karar Defteri.
Defter No. 707, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri.
Defter No. 1214, Hanya Sicil Defteri, 1314-1924.
Defter No. 1288, Kandiye Kazalar Karar Hülasaları ve Fihristli Defteri.
Defter No. 1854, Kandiye İhtiyar Meclisi Karar Defteri.

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Fon Kodu 272.11.11:

17.72.1. / 17.77.8(2) / 17.76.10(7) / 17.77.9

Fon Kodu 30.10.0.0:

123.873.18 / 23.874.34 / 123.874.30 / 8.50.14

B. RESMİ YAYINLAR

Düstur, III. Tertip, C.V, Ankara, 1969.

TBMM Zabıt Cerideleri, İçtima I, Devre II, C. I, Ankara 1961.

C. SÜRELİ YAYINLAR

I. Basın

A. Yerel Basın

İstikbal (Hanya)

B. Ulusal Basın

Akşam (İstanbul)

Cumhuriyet (İstanbul)

Hakimiyet-i Milliye (İstanbul)

Tanin (İstanbul)

Vatan (İstanbul)

II. Dergiler

Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası, III 1923-1925.

D. SÖZLÜ TARİH GÖRÜŞMELERİ

- Ardaç, Nimet, (I. Kuşak Girit Mübadili), Mersin 18.04.2007.
Arseven, Mehmet, (I. Kuşak Girit Mübadili) Mersin, 25.04.2007.
Çokuslu, Zeynep, (I. Kuşak Girit Mübadili), Mersin 18.04.2007.
Dilmen, Zehra, (I. Kuşak Girit Mübadili), Mersin, 11.04.2007.
Hazar, Kösem, (I. Kuşak Girit Mübadili) Mersin, 18.04.2007.
Gül, Sevim, (I. Kuşak Girit Mübadili), Mersin, 09.05.2007.
Özçelebi, Fatma, (I. Kuşak Girit Mübadili) Mersin, 18.04.2007.

E. KİTAPLAR VE MAKALELER

- Adıyeke, A, Nühket, (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
———, (2001). *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: "Cemaat-ı İslamiyeler" 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etütler Milli Komitesi, Ankara.
———, (2005). "Osmanlı Egemenliği Altında Girit'te Müslüman Kimliğinin Oluşumu ve Müslüman Cemaati ile Ortodoks Cemaati Arasındaki İlişkiler", *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 365-377.
———, (2006). "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriyeye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", XIV. *Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül 2002, 557-568.
———, (2000). "Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv" *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babilî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 293-300.
———, (2005). "Girit'te 1896-1897 Olayları ve Rum İsyan Cemiyetinin Faaliyetleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 6, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Kurulu Başkanlığı Yayınları, 43-51.
Adıyeke, Nuri, (2006). "Girit Nikah Defterleri ve Girit'te Evlilikler", *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babilî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 57-70.
———, (2006). "Girit'te Cemaatler Arası Evlilikler", *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babilî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 70-80.
———, (2006). "Stavrinidis ve Girit'teki Osmanlı Kadı Sicilleri", *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babilî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 300-309.
Adıyeke, Nühket-Nuri, (2002). *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, Stratejik Araştırma ve Etütler Milli Komitesi, Ankara.
———, (2006). "Girit'te Millet Sisteminin Örnekleri Kapıda İşaret, Hamamda Çingirak", *Fethinden Kaybına Girit*, (İçinde), Babilî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 92-101.
———, (2000). "Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and other Documents on Crete", *Turcica*, 32, 447-461.
———, (2006). "Recent Discoveries in Turkish Archives: Kadi Registers of Midilli", *Turcica*, 38, 355-362.
Akgün, Seçil, (1986). "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri*, Genel Kurmay Yayınları, Ankara, 241-277.
Akşin, Sina (Edit.). (2000). *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul.
An, Kemal. (1995). *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Armaoğlu, Fahir, (1975). *Siyasi Tarih 1789-1960*, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara.
- , (2003). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Arsava, Füsün, (1993). *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Basımevi, Ankara, 1993.
- Ata, Mehmet Reşat, (2007). *Kutsal Bekâr "Mücerret" Girit'ten Esen Bir Bektaşî Klasığı*, İnciay Yayınları, Mersin.
- Bayur, Yusuf Hikmet, (1982). *Türk İnkılap Tarihi*, C. 1-1, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Braudel, Fernand, (1993). *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, Ankara.
- Castellan, Georges, (1985). *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları, Çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul.
- Cin, Turgay, (2003). *Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü (Başmüftülük ve Müftülükler Sorunu)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Clogg, Richard, (1997). *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- , (2003). *Minorities in Greece*, London, Hurst & Company.
- Çanlı, Mehmet, (1994). "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakli I", *Tarih ve Toplum*, İletişim Yayınları, Eylül, 182-189.
- Çapa, Mesut, (1998). "Lozan'da Öngörülen Türk-Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyetinin Katkıları", *Atatürk Yolu*, 1988, Yıl:1, Sayı:2, Kısım, 241-255.
- Çavuşoğlu, Naz, (1999). *Azınlık Hakları*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Daynoğlu, Ali, (2002). *Bulgaristan'daki Müslüman-Türk Azınlığı (1878-2000)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Develiöğlu, Ferit, (1997). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Detorakis, Theodoris E., (1994). *History of Crete*, Iraklion.
- Ergili, Fahriye, (2006). "Tarsus'ta Girit Göçmenleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXV, 35-45.
- , (2007). "Girit'ten Antalya'ya Yönelik Göçler (1897-1912)", *Cumhuriyet Döneminde Antalya Sempozyumu*, 17-18 Aralık 2004, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 147-159.
- , "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Mersin'in Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri", *Tarih İçinde Mersin: Kolokyum ve Sergisi II*, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2006, 136-142.
- Eren, Halit, (1994). "Bath Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareseleri", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 5-9 Eylül 1990, C.V., 2115-2125.
- Ergir, Ertuğrul, Erol, (1997). *Giritli Mustafa*, TÜKELMAT A.Ş., İzmir.
- Erim, Nihat, (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Gökaçtı, Mehmet Ali, (2001). *Geographika Yeniden Keşfedilen Yunanistan*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Greene, Molly, (1993). *Kandiye 1669-1720: The Formation of a Mercant Class*, Princeton Üniversitesi Doktora Tezi, Princeton.
- Gülsoy, Ersin, (2004). *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*. Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Gündüz, İrfan, (1999). "Osmanlılarda Devlet - Tekke Münasebetleri". *Osmanlı*, C. IV., Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 468-486.

- Gürel, Şükrü Sina, (1993). *Tarihsel Boyut İçerisinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*. Ümit Yayıncılık, Ankara.
- Hall, Richard C., (2003). *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul.
- İpek, Nedim, (2002). *Samsun ve Mübadele*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Jelavich, Barbara, (2006). *Balkan Tarihi 2*, C. II, Küre Yayınevi, İstanbul.
- Kara, İsmail, (2006). *Hanya/Girit Mevlevihanesi Şeyh Ailesi Müstemilatı Vakfıyesî Mübadelesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karal, Enver, Ziya, (1999). *Osmanlı Tarihi*, C. V, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Karpat, Kemal, (2004). "1683'ten Sonra Osmanlıların Balkan Uluslarıyla İlişkileri", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (İçinde), Çev. Recep Boztemur, İmge Yayınevi, Ankara, 61-129.
- Kessler, G., (1935). "Şehrin Tarihi ve Sosyal Fonksiyonu", Çev. Refii Şükrü, *İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 4, 524-534.
- Koloğlu, Orhan, (1987). "Girit'te Türkçe Basın", *Tarih ve Toplum*, C. VIII, Sayı: 48, 329-332.
- Köprülü, Orhan F., (1980). "Usta-Zade Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi Bektaşiliğin Girit'de İntişarı", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8-9, 37-72.
- Küçük, Cevdet, (2001). *Ege Adalarının Egemenlik Tarihçesi*, Stratejik Araştırmalar ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara.
- Küçük, Hasan, (1975). *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Otağ Yayınları, İstanbul.
- Ladas, Stephan, (1932). *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York.
- Meray, Seha, (2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, C.I, Y.K.Y., İstanbul.
- Millas, Herkül, (1992). *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Oran, Baskın, (1986). *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara.
- , (2001). *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- , (2006). *Türkiye'de Azınlıklar Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, (2000). *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- , (2004). "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *Osmanlı Barışı*, (İçinde) Ufuk Kitap, İstanbul, 139-148.
- Pavlidis, Antonios, (1998). *Yunan Kaynaklarına Göre Mübadele Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Piri Reis, (1988). *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C. IV, The Historical Research Foundation, İstanbul.
- Pryor, John, (2004). *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji ve Savaş Araplar, Bizanslılar ve Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Sosyal, İsmail, (1983). *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I (1920-1945)*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Sürgeci, Sabri, (1986). "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve İzmir", *III. Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 296-316.

- Svoronos, N. J., (1935). *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çeviren M. Galip, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul.
- Şimşir, Bilal, (1989). *Ege Sorunu Belgeler*, C. I., T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Tahmiscizade, Mehmed, M., (1977). *Girit Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- Tournefort, Joseph de, (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tsitselikis, Konstantinos, (2005). "1923'ten önce Yunanistan'da Müslüman Cemaatler Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarsızlıklar" *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen: Müfide Pekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 341-357.
- , (2004). "The Legal Status of Islam in Greece", *Die Welt des Islams*, Leiden, 402-431.
- Tukin, Cemal, (1945). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları - 1821 Yılına Kadar Girit", *Belleten*, C. IX, Sayı: 34, 164-204.
- , (1977). "Girit Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, M.E.B. Yayınevi, 791-804.
- Türkgeldi, Ali Fuat, (1987). *Mesail-i Mühime-yi Siyasiye*, c. II, Yayına Hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Uçarol, Rifat, (1986). "1878 Berlin Anlaşmasına Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi", *III. Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 210-240.
- , (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Yıldırım, Onur, (2006). *Diplomasi ve Göç Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yörükân, Turhan, (2006). "Zeus ile Hera Zeus'un Aşklarıyla Akdeniz'de Kurulmak İstenen Sosyo-Kültürel ve Politik İlişki Ağı", *Doğu Batı, Akdeniz*, Yıl: 9, Sayı: 34, Kasım Aralık Ocak 2005-2006, 13-49.
- Yorulmaz, Ahmet, (1997). *Savaşın Çocukları Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Zengin, Cahide, (1998). *Türkiye-Yunanistan Devletleri Arasında Mübadele Meselesi ve Kamuoyu (1918-1930)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

EKLER

[illegible]

EK II. Kandiye'de Bulunan Son Bektaşî Tekkesinin Şeyhi, Sadık Cafer Baba'nın Girit'te Çekilmiş İki Farklı Fotoğrafı. Mehmet Reşat Ata'nın Arşivinden Alınmıştır

EK III. Kandiye Cemaat-ı İslamiye İdaresine Ait Emlakların 1916–1918 Yılları Arasındaki Kiracı ve Kefil İsimleri Tablosu.

Sabıkı	Li-Hakkı	Akar Numarası	Semti	Nev'i	Vakfı	Esami-i Müste'cirin	Esami-i Kefil
11	9	1	Yeni Çarşı	Dükkan	Umum	Ahmed Arnavutaki	Ali Kariyarakı
33	30	1	Kasaphane	Dükkan	Umum	Salih Caferaki	Ahmed Sakazaki
22	2520	2	Kasaphane	Dükkan	Umum	Garsi Hacı Cemalaki	Kazım Celiyaki
14	1450	2	Kuşaklı	Hane	Ankebut	Mehmed Amayalaki	Mustafa Solaklı
60	60	2	Nezaret Meydanı	Gazino	Umum	İrakkı Marankakı	Pinayoti Peratifaki
17	2560	4	Kasaphane	Dükkan	Umum	Ahmed Sakazaki	Salih Caferaki
750	750	4	Nezaret Meydanı	Mahzen	Umum	İrakkı Marankakı	Pinayoti Peratifaki
36	36	5	Kasaphane	Dükkan	Umum	İvan Sitasupolaki	Salih Caferaki
5	5	5	Yeni Çarşı	Dükkan	Umum	Hacı Mehmed Kariyarakı	Ali Kariyarakı
750	750	6	Nezaret Meydanı	Mahzen	Umum	İrakkı Marankakı	Pinayoti Peratifaki
1550	1550	6	Yeni Cami	Hane	Hacı Ali Paşa	Bayram Kokoraki	Arap Feyzulazaki
16	16	6	Areste	Dükkan	Umum	Çekula Karafakı	Yezimo Alkaçılumakı
8	8	6	Kasaphane	Dükkan	Umum	Ali Portakalakı	Ali Hacı Eminakı
12	1270	7	Kasaphane	Dükkan	Umum	Mustafa (Silik)	Hüseyin Zakanyakı
110	15550	7	Meydan	Dükkan	Fazıl	İsmail Portifalakı	Hacı Salih Portifalakı
12	1260	7	Silahçihane	Dükkan	Mearif	Nikola Stavrakı	Mihail Mutaftakı
8	8	8	Kasaphane	Dükkan	Umum	Ali Portifalakı	Ali Hacı Eminakı
12	1270	9	Kasaphane	Dükkan	Umum	Hacı Hasan Emiraki	 zaki
2120	2120	9	Attarlar Çarşısı	Dükkan	Fazıl	İvan Sitasupolaki	Zahariyapolati
1150	1220	9	Silahçihane	Dükkan	Mearif	Osman Arnavutaki	Murat Kundakçakı
1450	1460	10	Çukur Çeşme	Fırın	Umum	Kinayoti Malyutakı	Yorgi Börekçakı
20	20	10	Kasaphane	Dükkan	Umum	Ahmed Bayrakdarakı	Ali Alemdarakı
...	920	10	Kahya Bey	Hane	Fazıl	Pinayoti Mezafalakı	Mihail Mütakı
10	90	10	Meydan	Fırın	Abdurrahman	Nikola Yakıvsi	İvan Mezalması
...	...	11	Kasaphane	Dükkan	Umum	...	Ara b Kalaycakı
1250	1250	11	Silahçihane	Dükkan	Mearif	Mehmed Kundakçakı	Murat Kundakçakı
16	16	11	Yeni Çarşı	Dükkan	Umum	Kosti Kenderpolmazı	Yorgi Vasılakı
12	12	11	Yeni Çarşı	Hane	Umum	Mustafa Efendi Mollazakı	İlhami Efendi Musazakı
Toplam	Toplam	Müessesat-ı Diniyeye Ait Emlakinin 1 Eylül 1332'den–31 Ağustos 1334 tarihine kadar yulunda adı geçen ve kefilleri açıkça belirtilen dükkânların kira listesi.					
62320	67250						
10	10	12	Kasaphane	Dükkan	Umum		İvan Sitiyakosi
2050	2050	13		Hane	Sultan Mehmed	Mehmed Bey Helalakı	Abidin Efendi Helalakı
12	12	3	Silahçihane	Dükkan	Mearif	Ramazan Bıçakakı	Hasan Seydakı
15	15	13		Hane	Valide	Ali Faik Vesakı	Emin Efendi
10	10	15	ci	Hane	Hacı Salih Efendi	Yorgi Apostolaki	
(Kefil yazılmamış)							
8	1550	15	Kasaphane	Dükkan	Umum	Mustafa	Hüseyin Patarakı
13	13	15	Yeni Çarşı	Dükkan	Umum	İbrahim Hacı Hacialakı	
90	0	15	Kasaphane	Dükkan	Umum	Ali Süleymanakı Bayrakdarakı	Mazlum Hilalakı

12	12	16	Kasaphane	Dükkan	Umum	Kazım Dedezağı	İbrahim Hacı Cemalaki
10	10	17	Valide Meydanı	Ahur	Mahmud Ağa	Ali Hacı Eminaki	Ali Portakalaki
15	15	19	Areste				Azam Kananaki
4							
4			9Valide Meydanı	Nısf-ı Dükkan	Mahmud Ağa	Ali Alemdaraki	
22	22	20	Kandak	Hane	Kandak	 Garanzabaki	Hulki Efendi ...
45	45	22	Yeni çarşı	Han	Umum	Hüseyin Bey Verikofaki	İbrahim Bey Verikofaki
13	13	24	Yeni çarşı	Dükkan	Umum		Mustafa Esyanaki
5	5	24	Fokola ?	Hane	Kaptan İbrahim	Mehmed Çulaki	İbrahim Efendi Sefandalaki
22	22	25		Hane			Yorgi Vayaki
12	12	25	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Sofulu...	Sofulu Arataki
10	10	26	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Sofulu Galanaki	Sofulu Sarizaki
1250	1250	27	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Hüseyin Hacı Emiraki	Bedri Efendi Hacı Demiralı
1150	1150	28	Evkaf	Dükkan	Umum	Kazım Purutfalaki	Hacı Salih Purutfalaki
10	1270	27	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Salih Caferaki	İbrahim Hacı Cemalaki
8	8	28	Çukur Çeşme	Hane	Dizdar Hüseyin	Mustafa Piralaki ve	Ethem Hamzazaki
					Ağa Ömer		
10	10	29	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Ethem Durafaki	Hasan Durafaki
4	4	30	Çukur Çeşme	Hane	Dizdar Hüseyin	Aret Hacaki	Ali Efendi Selim Efendaki
22	22	30	Evkaf	Kahvehane	Umum	Yunus Bayramaki	Mehmed Yuvalı
720	780	33	Hanyalı Mezarlığı	Hane	Sultan Mehmed	Hüsnü Bey Bayramaki	Hasan Bey Verekofaki
15	15	34	Evkaf	Dükkan	Umum	Kosti Sifaki	Zafariye Polati
T 99040	10510						
450	450	35	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Hilmi Kara Arsilanaki	Mehmed Lazaki
15	15	36	Evkaf	Dükkan	Umum	Zahariya Polati	Kosti Sifaki
5	5	37	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Hasan Arachicaki	Ali
12	12	37	Kahya Bey	Hane	Dulkadir	Osman Bayrakaki	Armistidiye Çenyaki
20	20	40	Belalı (?) Sokağı	Fırın	Mahmud Ağa	Yorgi Papamicaki	Aristomiye Papamicaki
9	9	46	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Kosti Poltaki	Mihal Mumf
55	120	47	Ağa Çarşı		Umum		Mehmed Bey
8	8	48	Yeni çarşı	Dükkan	Umum	Kosti Poltaki	Mihal Mumf
2710	2710	49	Ağa Çarşı	Dükkan	Umum		Yorgi Kiryatalı
50	50	53	Ağa Çarşı	Kahvehane	Umum	Mehmed Azizaki	Andoli İnutaki
31	3510	102	Yeni Çarşı	Kahvehane	Umum	Hüseyin İsmailaki	Hacı Kanyarakı
24	24	106	Valide	Dükkan	Mahmud Ağa		
24	3970	112	Valide	Dükkan	Mahmud Ağa	Hüseyin Alaçaki	İbrahim Efendi ...
10	10	121	Yol Çarşı	Dükkan	Dulkadir	Dimitri Falafaki	İvan Pandomusaki
22	22	124	Valide	Hane	Dulkadir		Musafa Efendi
9	9	126		Oda	Keçeci Hacı Ali	Hacı	 Andonafaki
16	16	143	Hükümet Kabinde	Nısf-ı Dükkan	Fazıl	Rasih Bey Espiraki	(Kefili Yok)
5	1170	.	Vezir Havlusu	.	Fazıl	Umum Bey Serverzade	Hüseyin Sekılanaki
12	1107	.	.	Hane	Fazıl	Ahmed Efendi Makaralaki	
Toplam	13.591	15.138					

Dizin

- Ab**
- Abdullah Paşa (Derviş) 81
 - Abdurrahman Paşa Mahallesi 40
 - Abdül Kadir Geylani 80
 - Adalar 42-43
 - Adana 89
 - Adıyke, Nuri 43, 91
 - Adıyke, Nûkhet 16, 43, 53, 91
 - Ahmet Sami Efendi (Hacı) 78
 - Akdeniz 27-28, 71-72, 88
 - akraba meclisleri 73-74
 - Akritis 28
 - Almanya 35
 - anadil 93
 - Anadolu 39, 41, 55, 63, 71, 80, 82-84
 - Ankebut Ahmet Paşa Mahallesi 40, 80
 - Apusuloki Karyesi 91
 - Arap 71
 - Arap(lar) 39; egemenliği 28, 39
 - Aresle Mahallesi 67
 - Arnavut 71
 - Arnavutluk 79
 - Asum Bey (Nizamzade) 78
 - Atina 29, 45; Antlaşması 34, 36, 44-45, 75, 79; Bankası 58
 - Avrupa 18, 39, 32
 - Avusturya-Macaristan 35
 - ayaklanma 18
 - Ayamıza Manası 47
 - Ayalık 70, 88
 - Azınlık(lar) 29-30, 32, 86; grubu 44, 63; kavramı 30-31, 33; örgütlenmesi 50

- Ba**
- Babilî 18
 - baharat yolu 28
 - Bahr-ı Cedid vapuru 89
 - Balkan Limanları 39
 - Balkan(lar) 22, 39, 42-43; coğrafyası 79; Devletleri 25, 29; Savaşları 22, 25-26, 29, 42; vilayetleri 43

- Balka Camii Şerifi Mahallesi 81
- basın 64
- baş müftü 37, 45
- Batı Trakya Türkleri 82-83
- Bektaşilik 40, 79, 78, 80-81
- Berlin Antlaşması 35
- Berlin Kongresi 18, 23
- Beyrut seferleri 39
- Bizans hâkimiyeti 39
- Bodrum 89
- Bozcaada 24, 89
- Braudel, F. 27
- Buhara 80
- Bulgar(lar) 24-25; Prensliği 23
- Bulgaristan 21, 23
- Burhan Baba Dergahı 80
- burjuvazi 31
- Bursa 70, 89
- Büyük Britanya 35
- büyük devletler 17, 20, 63
- Büyük Taarruz 82

- Cafer Sadık Bektaş Baba (Halife) 79
- Capotorti 32
- cemaat idaresi 52
- Cemaat-ı Huristiyanîye 91
- Cemaat-ı İslamiye İdareleri 14, 16, 47, 50-54, 56-57, 59-60, 64, 80, 92; depoları 60; karar örnekleri 65; büyümesi 55; kurumları 13, 64, 78; yönetimi 43, 48
- Cemaat-ı İslamiye Örgütleri 42, 44-45
- Ceneviz kadirga konvoyları 39
- Cezayir 28
- Crete 28
- Curzon (Lord) 83

- Çanakkale Boğazı 24
- Çatalan 24
- Çeşme 70, 89
- çiçek aşısı 87

- Da** Darül-Muallimat 57
Dayıoğlu, Ali 16
Dedeâğaç 25
dimoyerlandiya 43
Dizdar Hüseyin Ağa Vakfı 67
doğu sorunu 20, 63
Drama 86, 88
Dünya Savaşı, I. 26-27, 38
- Ed** Edirne 24-25, 55; Antlaşması 17
Edremit 70
Efemerisi gazetesi 68
Ege Adaları 25, 27, 82
Ege Denizi 27-28
emperyal güçler, emperyalizm 28, 32, 82
enflasyon 47
Epir 82
Estiye 86
evkaf ve eytam meclisleri 43, 59
- Fl** Floransa kadurga konvoyları 39
Fransa 18, 32, 35
Fransız Devrimi 22, 32
- Ge** George, I. (Kral) 27
Georges (Prens) 21
German akınları 31
Giresun vapuru 89
Girit 79, 82, 89; Anayasası 21; Bankası 54, 58;
Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri 90;
Hristiyanları 18; İslam İhtiyar Meclisi Tah-
rirat Müsveteleri Defteri 93; Kanun-u Esasi-
si 21; Resmi Gazete'si 21; Rumları 26; Vilayet
Nizamnamesi 18
Gökçeada 24
Gül, Sevim 79
- Ha** Hacı Bektaş-ı Veli 79
Hacı Peri Çeşmeleri su yolları 61
Hakkı Efendi (Aşemki, katip) 69
Halepa Sözleşmesi 13
Hamza Bey 60, 68, 81
Hanya 27-29, 40-41, 44-45, 53-54, 64, 86; Cemaat-ı
İslamiye İdaresi 45, 58; göçmenleri 89; Kapısı
52; Limanı 87
hayrat çeşitleri 90
Hristiyan(lar), Hristiyanlık 33, 41, 43, 71
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 87; temsilcileri 88
Horasan 79; Bektaşî Tekkesi 90; Derviş Baba
Tekkesi 79
huzur hakkı 60
Hüsnü Efendi (Müessesatı Diniye İdaresi Sandık
Emini) 67
- Ir** Iraklion 27
ibadethaneler 51
İbrahim (Sefeyana Köyü'nden) 77
İdadi 75
idare sandığı 47
ihtida süreci 11
ihtiyar heyetleri 47, 73
ilhak 21-22, 25
iltizam 59-60
İngiltere 23, 29, 32
İnönü, İsmet 83
İskân Teavün Cemiyeti 87; raporları 89
İslam Cemaatleri Kanunu 45
İslam fıkahı 71
İslam kimliği 78
İslam Zukur Mektebi 57
İstanbul 28, 37, 70, 88-89; basını 22; Hilal-i
Ahmer Cemiyeti 54; Rumları 83; Sanayi
Mektebi öğrencisi 57, 77; Sözleşmesi 34-35,
42, 44
İstikbal gazetesi 64
isyan 19
İşkodra 24-25
İtalya 35
İttihat ve Terakki Hükûmeti 25
İzmir 70, 88-89
kadı mahkemeleri 53

Ir

lb

- Ka** Kadiye tarikatı 53, 80
kandiller 52
Kandiye II, 14; Cemaat-ı İslamiye İdaresi'ne ait karar defterleri 15; Karantina hanesi 60; Limanı 30; mübadilleri 67
Kapodistrias (Yunanistan Valisi) 34
Karadağ, Karadağlılar 23, 25
Karadeniz 88
Karafevye 45, 47; Cemaat-ı İslamiye sandığı 61
karışık evlilikler 71
Karpas, Kemal 63
Katoliklik 31-32
Kavala 25, 86-88
Kenuryo kazası 77
Kıbrıs 27
Kızılai doktorları 89
kilise 90
Knossos 39
Korfu 39
Kosinda Karyesi 91
Krete 28
Kumova 24
Kurtuluş Savaşı 83-84
Küçük Asya felaketi 30
Küçük Asya Savaşı 38
- La** Laşit 53
Liberal Parti 29
Limni 24; Cemaat-ı İslamiye Evkaf Tasfiye Defterleri 90
Linoritmü Köyü 77
Londra Antlaşması 12, 17, 22, 24-25, 34, 44
Lozan Antlaşması 82-84
- Ma** Magosa 39
Makedonya 25-26, 82
Medis-i Vala 79
megali idea 18, 29, 83
Mehmed Emin Ali Paşa (Sadrazam) 18
Mehmed Kazım Efendi (Hafız) 47
Mehmed Macit (Tahmircizade) 38, 67, 84
Mehmet Emin Halaçakı (Müessesesat-ı Diniye Müdürlü) 61, 69
Mekteb-i Kebir 57, 75
menşur 37
Menüfac kazası 77
Mersin 79, 88-89
meşrutiyetin ilanı 21
Mevlevi tarikatı 81
mezhepler balansı 45
Mısır 28-29; seferleri 39
Midilli 24, 88-89; Cemaat-ı İslamiye Evkaf Tasfiye Defteri 90; Müslümanlar 88
Midye-Enez hattı 25
Millas, Herkül 22
millet oluşumu 32
Milletler Cemiyeti 30, 83
milliyetçilik 22
Minos uygarlığı 27-28, 39-40
Mirza Efendi Sokağı 40
Mithat Efendi (Kuyumcuzade) 60
Mithat Paşa 43
Mollazaki bin Mehmed 81
Muhacirler 55
Muhammed el-Buhari 80
muhtar (özerk) 21
muhtariyet 21, 63
Muhtelit Mübadele Komisyonu 86-87
Mustafa Arif Baba Tekkesi 80
Mustafa Bey (Kandiye Türk Sevkıyat Heyeti Relai) 86-87
mübadele 38, 44, 67, 70, 82, 88-89; işlemleri 87; kapsamı 83-84; Protokolü 30; Sözleşmesi 84; süreci 15, 40, 81, 85, 91-93; şartları 70
mübadil(ler) 77, 84-85, 88; Cemaat-ı İslamiye'ye ait vakıf defterleri ve evrak kataloğu 92
Müessesat-ı Dini İdaresi 70, 76-77; mezarlık arsaları 68
Müftüler, müftülükler 37, 42, 45, 47
mürasele 37
Müslüman(lar) 33, 35; okulları 48; vakıfları 89

Nakşibendiler 80
Nansen (Dr.) 83
nizamiye mahkemesi 73

On On İki Ada 26
Oran, Baskın 31
Ortaylı, İlber 72
Ortodoks 34, 71
Osmanlı İmparatorluğu 11, 25, 29
Osmanlıca 93
Osmanlı kimliği 63-64
Ovacık Köyü (Antalya) 55
Öm Ömer Fevzi Efendi (Bursa müftüsü) 47, 60

Pa Paratıkaki, Penayotı 67
Pavlidis 70
Piri Reis 39
Protestanlık 32

Ra Ramazan 52
Rayuka Köyü 74
Reform hareketi 30
Regaip gecesi 52
Resmo (Rethimno) 27, 40-41, 44-45, 53, 86;
göçmenleri 89
Rodos 27
Romence 26
Rufai tarikatı 80
Rum(lar) 11, 18, 49, 51, 63-64, 71, 83-84; cemaati
65, 90-91; göçmenler 83; İdadi Mektepleri
57, 76; İnas Mektepleri 57, 76; memurlar 47;
milliyetçileri 29, 41; mübadiller 87; nüfus 41,
43, 82; okulları 57, 76; Ticaret ve İdadiye
Mektebi 76
Rumca 40, 71, 93
Rumeli 23, 42-43, 45, 79
Rusya 18, 23, 35

Sa Sakız 24, 88; Cemaat-i İslamiye Evkaf Tasfiye
Defteri 90

Sanayi Devrimi 32
sandık emini 48, 59, 69
Selanik (Karaferye) 24, 26, 47, 55, 60, 86-88, 88-
89; Cemaat-i İslamiye İdaresi 45; Limanı 87
Semadirek 24
Serez havalisi 89
Serturna Mahallesi 67
Seyr-ü Sefain İdaresi 89
Sihhiye ve Muaveneti-i İctimaiye Vekaleti 86
Sırbistan 23, 25
Sırplar 23-24
Sisam 24
Sivas vilayeti 55
Slav 26
Sofu Paşa Mahallesi 40
Soydan Çarşısı 68
Süleyman Şemsi Dede Efendi 81
Svonoros 26

şer'i mahkeme 53, 80
Şeyh Ezraî tarikatı 68; Tekkesi 81

tahrirler 40
Tanzimat 43, 79
tarikatlara 51, 78
Tarsus 79
Taşoz 24
teviz ve tekfin işlemleri 48
tekke(ler) 51, 78-79; ve dergâh çalışanları 53, 81
Teselya 82
Tevfik Rüşti Bey 84, 87-88
Topaltı arazisi 80
Trablus 28
Trabzon 88
Trakya 25, 42
Tsitselikis 38
Tulkin, Cernâl 11
Tuna Valiliği 43
Tunus 28
Türk(ler) 11, 86-87; Hükümeti 88
Türkçe 56-57, 64, 78; gazete 64

Şe

Ta

Türkiye 70, 82-85, 89, 92-93; Cumhuriyeti Baş
Vekâleti Kalem-i Mahsusa Müdüriyeti 87;
Cumhuriyeti İmar ve İskân Vekâleti'nin
gönderdiği yazılar 86
Türk-Yunan Ahali Mübadelesine İlişkin Sözleşme
ve Protokol 83, 86
Türk-Yunan Savaşı 55

12; Devleti 29, 34, 64; egemenliği 92; İmdad-ı
Seferiye Heyetleri 87; Krallığı 35; Maarif ve
Mezahip Bakanlıkları 56, 78; mahkemeleri
52; ordusu 70; işgali 55; yönetimi 26
Yunanlı(lar) 23, 25, 86

zeytincilik 29, 89

Ze

Ul Ulahlar 26
ulus devlet ideali 82
Urla 70, 89

Va vakıf mülkleri 90
vakıflar 81, 91-92
Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge
Müdürlüğü Arşivleri 15
Valide Cami-i Şerifi Meydanı 60
Valide Çarşısı 40
Valide Mahallesi 40
Veliâht Prens Konstantin dönemi 27
Venedik dönemi 40
Venedik hâkimiyeti 39
Venedik idaresi 28
Venedik kadirga konvoyları 39
Venizelist politika 29
Venizelos 21, 27, 29, 82; hükûmeti 70
Viyana Kongresi 17

Ya Yahudiler 26, 33, 41
Yanya 24-25, 79, 81
Yeni Cami Mahallesi 73
Yerapetre 68
20. Kavala Heyeti 87
26. Ayvalık Heyeti 87
27. Selanik Heyeti 87
28. Hanya Heyeti 87
29. Kandiye Heyeti 87
Yunan bankaları 58; hükûmeti 85; Kralı 44; Milli
Bankası 58; uygarlığı 27; uyuşuğu 63-64, 78
Yunanca 75
Yunanistan 18-20, 27, 29, 35-38, 41-45, 47, 53, 63,
72, 75, 78-79, 82-83, 85, 88; devlet yetkilileri

1829'da bağımsızlığını kazanan Yunan Devleti'nin topraklarına katmayı hedeflediği yerler arasında Girit de bulunmaktaydı. Girit Rumları bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişler ve 20. yüzyılın başlarında birçok farklı faktörün de etkisiyle Yunanistan'a katılma amaçlarına ulaşmışlardı. Osmanlı Devleti 1913 yılında, I. Balkan Savaşı sonucunda imzalanan Londra Antlaşması ile Girit üzerindeki haklarından vazgeçtiğini bildirmiş ve aynı yıl Yunan Kralı, Girit'in resmen Yunanistan'a bağlandığını tüm dünyaya ilan etmişti. 1913'ten sonra Girit Müslümanları, Türkiye ile yapılan nüfus mübadelesine kadar Yunanistan vatandaşı olarak on yıldan fazla bir süre adadaki yaşamlarını sürdürdüler. Bu süreçte Kandiye Müslüman Cemaati, Cemaat-ı İslamiye örgütlerinin koruyucu şemsiyesi altında azınlık statüsünde yaşadı ve bu yeni hukuksal durumun günlük yaşama birçok etkisi oldu. Melike Kara, çalışmasında, bu yeni koşullarda Kandiye

Müslümanlarının sosyo-ekonomik durumunu ve yaşamlarında meydana gelen değişimleri ortaya koymaya çalışıyor. Kitapta, Girit'in Yunanistan'a İlhakı ve Müslüman Azınlık Statüsünün Oluşması; Kandiye Şehri ve Kandiye Müslüman Cemaat İdaresi; Kandiye Müslüman Cemaati'nin Ekonomik Durumu, Sosyal Yapısı; Kandiye Müslüman Cemaati'nin Adadan Ayrılışı bölümler halinde inceleniyor. Melike Kara, Mersin Üniversitesi'nde çalışıyor.

İNSAN VE TOPLUM Dizisi

Kitapyayinevi

ISBN 975-6051-81-8

12,-YTL